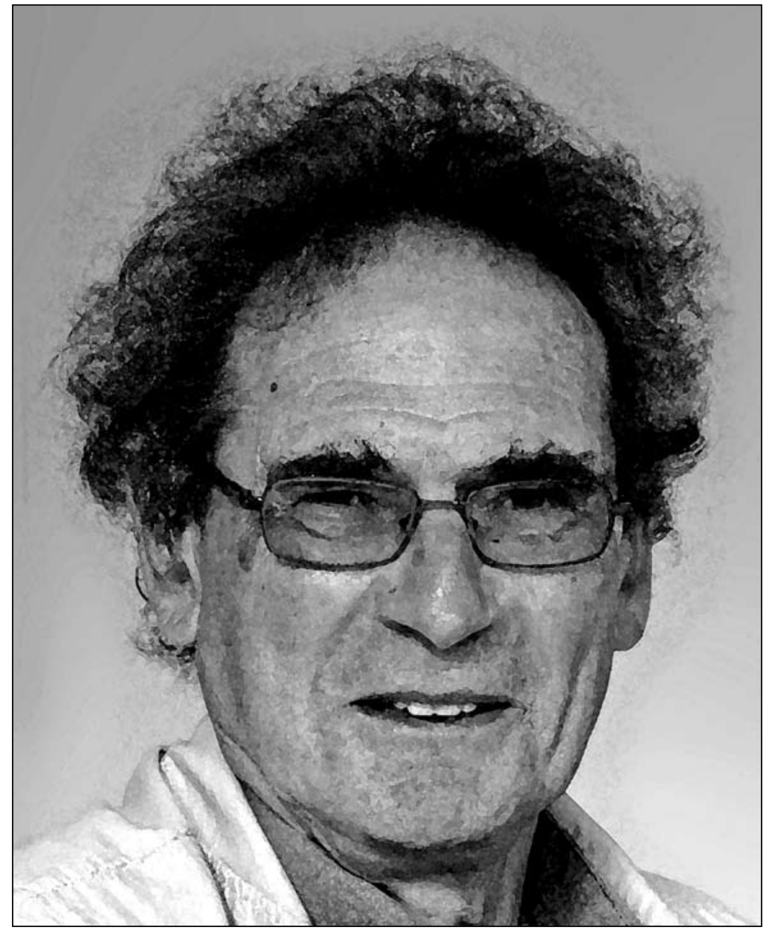

Prijs van dit nummer 7,- euro.

ZIE PAGINA 77 VOOR INFO JUBILEUMBIJEENKOMST DE AS

Rudolf de Jong– **de AS** *180*

RUDOLF DE JONG

SOCIAALHISTORICUS & ANARCHIST

DE AS 180

de AS

anarchistisch tijdschrift

40ste jaargang, nummer 180, winter 2012.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting de AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Betalingen: de AS, Moerkapelle; IBAN NL57 INGB 0004 4603 15; BIC INGBNL2A
Jaarabonnement: 18,- euro; buiten Nederland 26,- euro.
Druk: BGS, Schiedam. *Opmaak:* Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl).
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, André de Raaij, Hans Ramaer (eindredacteur), Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Thea Duijker, José Alvarez Junco, Benny Nozzmann (ill.), Bart Praat (ill.), Weia Reinboud, Ronald Spoor, Willie Verhoysen, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com
Digitaal archief: www.tijdschrift-de-as.nl
E-mailredactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

RUDOLF DE JONG

Redactioneel

Dit laatste nummer van de veertigste jaargang van de AS *is gewijd aan sociaalhistoricus en anarchist Rudolf de Jong, die kort geleden tachtig jaar werd. Vanaf het eerste nummer is hij een van de redactieleden van dit tijdschrift, of zoals hij in het gesprek met Weia Reinboud en Rymke Wiersma elders in dit nummer zegt: 'mijn halve leven ben ik al redacteur van* de AS.*' Rudolf is afkomstig uit een anarchistisch gezin (zijn vader Albert was voor en ook na de oorlog een bekend anarchosyndicalist) en hij heeft zich in zijn loopbaan – als medewerker van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam – voortdurend beziggehouden met de geschiedenis van het anarchisme en ook met de huidige anarchistische bewegingen in Nederland en daarbuiten. Met name het Spaanse anarchisme had en heeft zijn interesse, wat tot vele publicaties, onder meer in* de AS, *heeft geleid.*
Speciaal voor dit nummer draagt Rudolf enkele originele artikelen bij, waaronder een kritische beschouwing van de recent verschenen biografie van Ferdinand Domela Nieuwenhuis door Jan Willem Stutje. Verder nemen we naast een korte herinnering van Ronald Spoor, twee artikelen op uit het in 1997 door het IISG uitgegeven vriendenboek, teneinde een zo volledig mogelijk beeld van Rudolf te schetsen. Wij, als mederedacteuren en tegelijk vrienden en vriendinnen, denken dan vooral aan zijn steeds creatieve – en vaak verrassende – inbreng bij het samenstellen van dit tijdschrift. (HR)

RUDOLF DE JONG: 'IK BEN EEN POSSIBILISTISCH ANARCHIST'

Weia Reinboud en Rymke Wiersma*

Ik ben in Heemstede geboren, op 3 november 1932, in een anarchistisch gezin. Ik had een één jaar oudere broer, Arthur. Mijn vader is in Amsterdam geboren en stamt uit een echt Domelagezin, afkomstig uit Friesland. Mijn moeder was van joodse afkomst, haar ouders hadden een parapluwinkel in Utrecht. Zij was al van haar geloof af voordat zij mijn vader leerde kennen. Mijn vader is nooit gedoopt. Van haar kant had ik veel ooms en tantes. Haar moeder, tachtig jaar oud, en haar oudste broer zijn in Auschwitz vermoord. Daar heeft mijn moeder het, zeker op het eind van haar leven, heel moeilijk mee gehad. Evenals mijn vader was zij een sterke persoonlijkheid. Ze was verpleegster en bleef dat ook na het (vrije) huwelijk. Van de oprichting af en decennia lang was zij een zeer actief bestuurslid van het A.H. Gerhardhuis in Amsterdam, het eerste bejaardenhuis voor buitenkerkelijken, een initiatief van humanisten en vrijdenkers. Aan het huishouden besteedde zij minimale aandacht, wel aan koken en gezelligheid. Wat de opvoeding betreft hanteerde zij voornamelijk de methode: het komt ze wel aanwaaien. Voor zover we manieren hadden, dankten we dat vooral aan mijn vader.

Vader was de jongste van tien kinderen, waarvan er slechts vier volwassen werden. Doordat daar beurzen voor waren en zijn twee oudere broers werkten kon hij 'doorleren' voor onderwijzer. Zijn moeder zei hem: 'Je mag studeren, maar weet dat je nooit meer wordt dan je broers Jan en Douwe'. Toen ik naar de universiteit ging kreeg ik hetzelfde over Arthur en mij te horen.

Hij was een goede onderwijzer, maar werd in 1916 in Amsterdam ontslagen wegens zijn vrije huwelijk (niet met mijn moeder). Hij is toen onafhankelijk stenograaf geworden. Arthur is na het lyceum aan het stenografisch bureau gaan meewerken en heeft het na mijn vaders dood voortgezet.

Tussen de beide wereldoorlogen heeft mijn vader een zeer vooraanstaande rol gespeeld in de anarchistische beweging, als organisator, redacteur, spreker en schrijver. Vooral in de antimilitaristische (de Internationale Antimilitaristische Vereniging, IAMV) en in de anarchosyndicalistische (het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond, NSV) beweging. Ook internationaal was hij heel actief. Aangezien hij zijn stenografisch bureau aan huis had, was hij er wel altijd voor ons.

De beweging betekende dat we veel 'ooms' en 'tantes' hadden, vrienden van onze ouders, kameraden, met wie Arthur en ik ook gingen kamperen, onder andere aan het Bloemendaalse strand. Vooral met slecht weer was dat heel spannend. Er stonden daar veel werklozen die overdag stempelden. Verder waren er ook zomerkampen van het NSV. Te vergelijken met de Pinksterkampen in Appelscha maar dan in de zomer. Mijn vader sprak er, mijn moeder was de verpleegster, zij had een indrukwekkende verbandtrommel maar de kampeerders kwamen voornamelijk voor de koffie die zij schonk. Er waren vergaderingen aan huis, we gingen met vader mee naar de drukkerij in Bloemendaal. Verder herinner ik mij nog Duitse vluchtelingen zonder papieren die bij ons woonden.

OORLOG

Op 10 mei 1940, de dag dat de oorlog begon werd mijn vader gearresteerd. Het gebeurde weinig dramatisch. Hij zou afgehaald worden voor een bespreking. Toen twee mannen in burger aanbelden zei hij 'wat bent u vroeg'. Ze lieten hem in die waan. De vijf oorlogsdagen zat hij in Hoorn tussen honderden NSB'ers die ook opgepakt waren. En met enkele andere revolutionairen zoals Sneevliet en Wijnkoop. Na de capitulatie werd iedereen vrij gelaten.

We doken onmiddellijk onder. Op de fiets (ik achterop) naar een hotel in Bergen. Tussen Haarlem en het Velserpontje werden we ingehaald door het Duitse bezettingsleger dat op weg was naar IJmuiden, veel motorrijtuigen met zijspan en vrachtwagens, misschien ook pantserwagens. Na een paar dagen gingen we weer naar huis.

Overigens, mijn vader stond op de arrestatielijst van de Gestapo sedert 1937 of 1938. Iemand die illegaal anarchosyndicalistische brochures naar Duitsland smokkelde moet zijn naam gebruikt hebben, de brochure had hij wel geschreven. Pas na de val van de Muur is zijn Gestapodossier boven water gekomen. De Stasi, de geheime dienst in Oost-Duitsland had alle Gestapodossiers over anarchisten gewoon overgenomen.

Mijn ouders waren langs drie wegen bij illegaal werk betrokken. Mijn vader had contact met mensen van het links marxistische, illegale blad *De Vonk* (na de oorlog *De Vlam*) en heeft dat in onze onderduiktijd ook helpen verspreiden. Hij heeft wel eens illegaal gesproken. In onze buurt in Heemstede woonde een aantal joodse families. Zij moesten naar Amsterdam. Bij buurtgenoten werd een deel van hun meubilair ondergebracht. Zo hadden wij voor het eerst een dressoir. Uit deze hulp groeide ook het onderduiken van joden, onder anderen bij de vrienden met wie wij aan het strand kampeerden. De derde vorm betrof een vluchtweg naar Frankrijk voor joden. Hier was meen ik vooral mijn moeder bij betrokken. Verder de dienstweigeraar (totaalweigeraar) Herman Groenendaal, voor wie vader in 1921 in het krijt was getreden, en de pacifist Hein van Wijk. Na verraad werden beiden gearresteerd. Van Wijk kon mijn ouders laten waarschuwen en wij moesten hals over kop onderduiken. Moeder werd als de belangrijkste figuur beschouwd. Dat was aan het einde van de zomervakantie van 1942. In de onderduikperiode hebben wij haar maar één keer gezien.

ONDERDUIK

Mijn ouders waren in Enschede ondergedoken in een arbeiderswoning bij kameraden, de familie Freeling. Moeder is vrijwel altijd binnen gebleven. Vader reisde gewoon op zijn persoonsbewijs. Toen hij er een keer niet was kwam er een inval. Moeder stond zich net in de keuken te wassen. De politieman die in de tuin stond liet haar, na aarzeling, door naar de buren. Die gaven haar, eveneens na aarzeling, kleren, waardoor

*Onderstaande tekst is een combinatie van de uitwerking van een zeer uitgebreid interview met Rudolf de Jong, door Rymke Wiersma en Weia Reinboud op 9 juli 2012, en een latere bewerking van deze tekst door Rudolf de Jong zelf.

zij naar andere kameraden kon. Vader kroop één keer door het oog van de naald. Zijn vriend, de kunstenaar Chris Lebeau, vervalste papieren en bonkaarten. Mijn vader kwam hiervoor bij hem langs maar er werd niet opengedaan. Een buurvrouw wenkte hem om weg te gaan. Lebeau, diens vrouw en zijn leerlinge waren juist opgepakt en weggebracht. Daarna kwam de politie terug om een val op te zetten. Juist in die tussentijd was vader langs gekomen.

Arthur en ik zaten ongeveer een maand bij de zoon van Freeling en diens vrouw, Jan en Willemien, in Driene bij Enschede, waar nu de campus is. Wij hadden vaak bij hen gelogeerd. Daarna gingen wij naar Bilthoven en kwamen wij bij andere vrienden, de Calands. Wij gingen gewoon naar school, de Werkplaats van Kees Boeke. Als christenanarchist was hij een eigen school begonnen.
Er zaten kinderen uit het hele land op, onder andere in internaten. Ook bij de Calands zaten er verscheidene, waaronder ook onderduikers. Onze aanwezigheid was dus heel gewoon. Na de oorlog bleek dat er meerdere onderduikers op de Werkplaats waren geweest. Het was een bijzondere school met eigen – goeddeels ongeschreven – regels. Veel verantwoordelijkheid voor de kinderen, de werkers, veel zelfdoen in je eigen tempo, veel creativiteit, vooral muziek. Ik vond het er heerlijk maar kijk nu wel kritischer terug op het systeem. Onbewust werd je toch een conformisme opgelegd. Ik geloof niet in een schooltype dat ideaal is voor alle kinderen.
Eind januari waren er huiszoekingen in Bilthoven. Een aantal dagen was ik bij twee andere families en daarna zat ik een paar weken in Den Haag. Eerst opnieuw bij vrienden, maar ook daar werd het gevaarlijk en ik kwam bij mij onbekende mensen. Overal had ik het goed maar in Den Haag mistte ik Arthur heel erg. Gelukkig kon ik gauw terug naar de Calands. Arthur zat toen op een ander adres, maar in dezelfde straat.
In de zomer van 1944 logeerden wij met vader bij vrienden, die tussen de Reeuwijkse plassen woonden. De spoorwegstaking brak uit en toen zijn wij daar gebleven. Arthur en ik hielpen mee met het kleinschalig boeren. Geiten, kippen, eenden, een varken, aardappels rooien enzovoort. Ook daar hadden we het goed, honger hebben we niet geleden in de hongerwinter.
Na de bevrijding gingen we terug naar Heemstede. Ons huis was leeggehaald maar we vonden veel terug in een opslagruimte. Tijdens de bezetting had een vriend/kameraad trouwens ‘ingebroken’ en een kinderfietsje meegenomen dat wij tot onze verbazing in Bilthoven kregen. Hoewel we er al te groot voor waren hadden we er veel plezier mee. Na de oorlog hoorden wij dat er veertig gouden tientjes in de stang onder het zadel hadden gezeten, geld van het NSV dat vader daar verstopt had.
De ‘dief’ had ook de door Chris Lebeau geschilderde portretten van mijn ouders meegenomen. Toen hij die in diepe duisternis van de muur haalde floepte opeens het licht aan. Hij stak zijn handen al omhoog maar er stond niemand achter hem. Hij had aan de hotelschakelaar getrokken.

STUDIE EN HUMANISTISCHE JONGEREN

Arthur (HBS A) en ik (HBS B) gingen naar het Montessorilyceum in Overveen. In respectievelijk 1950 en 1951 deden we eindexamen. Ik ging politieke en sociale wetenschappen studeren in Amsterdam waar ik mijn doctoraal deed na een heel plezierige studietijd waar ik veel vrienden aan overhield. Ik schreef een scriptie over de Spaanse burgeroorlog die het uitgangspunt werd voor het boekje dat ik in 1963 over dit onderwerp publiceerde. Mijn scriptie voor politicologie ging over de voorwaarden voor een geweldloos pacifisme. Het werd gepubliceerd in *De nieuwe Stem*. De jaren vijftig zijn voor mij nooit saai geweest.
Op 1 januari 1960 kwam ik te werken op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam.
Mijn vader is na de oorlog nog wel enigszins actief geweest maar niet zoals voor 1940. Hij heeft onder andere een gestencild tijdschriftje uitgegeven, de *Anarchosyndicalistische Persdienst (ASP)*. Hierin schreef ik mijn eerste artikel, over China, en later schreef ik onder meer over Spanje. De eerste politieke meeting die ik bijwoonde was in de (oude) RAI in Amsterdam, een protest tegen de tweede politionele actie, ik meen Tweede Kerstdag 1948. Het was stampvol. Van Randwijk van *Vrij Nederland* was voorzitter. Jef Last, Lou de Jong, Albert Helman, prof. Wertheim, ds. Kroon, ds. Strijd en mijn vader spraken.
Actief ben ik in 1951 geworden in de Humanistische Jongeren Gemeenschap (HJG) van het Humanistisch Verbond. Arthur was er eerder lid van en had mij in Haarlem aangekondigd als professor die zou spreken over ik geloof China of Aziatische revoluties. Ik was niet geamuseerd maar heb toch gesproken nadat hij alle leden langs was gegaan om te zeggen dat de professor zijn kleine broertje was.
We waren intensief lid, vooral in Haarlem (tot mijn kandidaats was ik spoorstudent). Ik was onder andere landelijk secretaris en was een jaar secretaris van de Haarlemse Moderne Jeugdraad, een overkoepelend orgaan voor allerlei niet-christelijke jeugd- en jongerenorganisaties. Ik leerde hierdoor mensen van de rode familie rond de PvdA kennen die idealistisch waren en heilig in hun partij geloofden; uit de AJC, jongeren van de vakbeweging en de arbeiderssportbond. Ik heb heel prettig met hen samengewerkt. Met een groep van vijftig kinderen hebben we zelfs een aantal weken in Frankrijk kunnen doorbrengen.

Arthur was onder andere hoofdredacteur van het orgaan *De Libertijn*. Ik heb daar toen veel in geschreven. We brachten onder meer een nummer over Spanje uit in 1956, twintig jaar na het uitbreken van de burgeroorlog. Het is zeker het interessantste jaar van het blad geweest.
De grote man van het Humanistisch Verbond was Jaap van Praag. Ik stond en sta enigszins ambivalent tegenover hem. Hij heeft het verbond met een onvoorstelbare inzet opgebouwd. Arthur maakte hem mee in een commissie over het herzien van de beginselverklaring. Met allemaal mannen van naam. Op de oprichtingsbijeenkomst kwam Van Praag als enige met een eerste concept en stelde zich als enige beschikbaar als notulist. Op zijn ontwerp kwam van alle kanten kritiek, wat hij allemaal noteerde. Op alle volgende vergaderingen gebeurde dat opnieuw. Iedereen vond deze gang van zaken heel gewoon.
Tegelijkertijd had hij koudwatervrees. Hij was altijd bang dat er op christelijke teentjes getrapt zou worden. Zo keek hij wel wat angstig naar ons omdat wij echt inhoud aan het humanisme wilden geven. Een botsing tussen HJG en het verbond ontstond toen de HJG besloot

dat er in de zomerkampen gemengd geslapen mocht worden. Tijdens een extra vergadering kwam het tot een compromis waar ik, als afgevaardigde, ook mee instemde, tot teleurstelling van Arthur en anderen.
Ook had ik eind 1956 een kleine aanvaring met het verbond. In *De Libertijn* had ik niet alleen de inval van Rusland in Hongarije en die van Engeland en Frankrijk in Egypte veroordeeld maar ook de anticommunistische furie in Nederland en de nogal genoegzame reactie van het verbond op Hongarije.
In 1957 ben ik uit de HJG gegaan, wederom met behoud van vriendschappen. De grote meerderheid zag de HJG toch meer als gezelligheids- en ontwikkelingsvereniging en was niet zo geïnteresseerd in ons idee dat je je met de maatschappij moest bezig houden. Dat is zonder ruzie of botsingen gegaan. Ik wilde mijn opvattingen niet doorzetten door te manipuleren en posities in handen te krijgen.

BUITEN DE PERKEN EN BAN DE BOM

In 1961 werd de persdienst ASP vervangen door een volwaardig maanblad *Buiten de perken (BdP)*. Met geld van het NSV. Naast het verbergen van de gouden tientjes in het fietsje was mijn vader zo verstandig geweest tijdig geld van het NSV naar Amerika over te maken zodat men over een klein kapitaaltje beschikte. Het beheer ervan was vrijwel de enige activiteit van het NSV. Vader en ik werden redacteur.
De oplage zal zo'n vijfhonderd à zeshonderd geweest zijn. Het blad werd ook buiten de eigen kring zeer gewaardeerd. Mijn vader publiceerde er zijn 'Fragmenten uit mijn leven' in. Ik haalde veel uit buitenlandse tijdschriften die ik op het IISG las, veel aandacht ging naar Spanje en naar het proces van de trotskisten Sal Santen en Michael Raptis die geld vervalst hadden ten behoeve van de vrijheidsstrijd in Algerije. We hadden ook de tijd mee, het begon een beetje te roeren in de samenleving. Vooral tegen de atoomwapens. Roel van Duijn publiceerde een artikel over de ban-de-bom-acties in Den Haag in *Buiten de Perken*.
En er was het Comité 1961 voor de Vrede, waarin onder meer Mien Klute actief was. Zij demonstreerden jaarlijks, maar de route werd volledig bepaald door de burgemeester, zodat je door stille buitenwijken liep. Wij hebben toen met enkele PSP-leden, onder wie Fries de Vries en dominee Strijd een Comité 29 november 1963 opgericht dat bij een demonstratie zelf de route bepaalde.
De belangrijkste actie van dit comité was het verstoren van de Navo-taptoe op het moment van het optreden van de militaire band uit Portugal (toen een semifascistische dictatuur). Hieraan namen ook de Socialistische Jeugd (SJ) en het Portugalcomité (Sietse Bosgra) deel. Arthur is toen in elkaar geslagen in een tunnel die naar het middenveld leidde, waar de politie zich had opgesteld. Ik dorst hem niet te volgen. Een echte activist ben ik nooit geweest. Het keiharde optreden van de politie leidde tot veel ophef.
Het comité is daarna doodgebloed. De vrijheid om te demonstreren was goeddeels bereikt. Arthur stelde een actie voor tegen de geheime dienst, toen BVD. Anderen – onder andere de Socialistische Jeugd – voelden daar niet voor, ook na de revolutie moest er een inlichtingendienst zijn! Mijn broer en ik keken elkaar toen eens aan. Er is nog een studie van de XminY-beweging waarin staat

dat wij de zaak in anarchistische richting wilden sturen. Dat is onzin. We stopten er mee zoals ik met de HJG gestopt was.

In het laatste jaar, 1965, van *BdP* voerde ik de redactie samen met Wim Langeveld, een studievriend, en Ger Harmsen, die ik als sociaalhistoricus en via een socialistische studiegroep kende. De bedoeling was dat *Buiten de Perken* financieel op eigen benen kwam te staan en een bredere grondslag dan het anarchisme zou krijgen. Het laatste lukte, het eerste niet. We hieven *Buiten de Perken* op; velen vonden dat jammer. Ook mijn vader, en er ontstond een conflict welke bladen de abonneelijst zouden mogen gebruiken. Dat heeft mijn relatie met hem niet verstoord.
Mijn vader was wel een dominerende figuur maar niet autoritair. Arthur was als tiener een tijdje geïnteresseerd in het communisme. Mede daarom nam mijn vader een abonnement op *De Waarheid*. Toen ik voor de wet trouwde in 1963 zei hij: 'Ik had een vrij huwelijk natuurlijk leuker gevonden maar ik zou het veel erger hebben gevonden als je alleen te mijner wille een vrij huwelijk zou sluiten'. Om ook iets over de familiekant van mijn moeder te zeggen, een oom van die zijde zei bij het huwelijk: 'jongen je trouwt maar eens voor de eerste keer'. Het is bij die eerste keer gebleven, zodat ik naar beide kanten van de familie een beetje een buitenbeentje ben.
Vader stierf in 1970; ter aanvulling op zijn 'Fragmenten' heb ik een uitvoerig stuk over hem geschreven in het *Mededelingenblad van de Sociaal-Historische Studiekring*. Ook verschenen in deel 1 van het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*.

INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS

Op 1 januari 1960 begon ik te werken bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Vierendertig jaar, tot de VUT, ben ik er gebleven en heb ik er ook daarna nog het een ander voor gedaan. Eerst werkte ik voor een tijdelijk project, ordenen van archieven en systematiseren van boeken. Daarna werd ik kabinets-afdelinghoofd voor Spanje, Portugal, Latijns-Amerika en het anarchisme als internationale stroming. Gebieden die mijn interesse hadden. Het werk was veelomvattend: acquisitie van boeken, archieven, periodieken, beeldmateriaal; een globale ordening van archieven; systematiseren van boeken en brochures; hulp aan bezoekers en correspondenten; redactie tijdschriften; eigen wetenschappelijk werk.
Hoewel ik zeer chaotisch ben – of misschien juist daardoor – lag die veelzijdigheid mij wel. Ik had ook een volledige vrijheid om al die taken naar eigen inzicht in te vullen. De vakgebieden lagen veelal in de actualiteit. Ik kreeg met allerlei bezoekers te maken en rolde in velerlei activiteiten. Ik heb veel colleges gegeven, aan geschiedenisleraren, voor studium generales, congressen; tentoonstellingen helpen organiseren, onder andere over het anarchisme en over de straat als maatschappelijk fenomeen; adviezen en teksten geschreven voor televisie en toneel; publicaties van anderen begeleid en beoordeeld, buitenlandse congressen en bijeenkomsten bezocht en er referaten gehouden; acquisitiereizen gemaakt, vaak in het verlengde van congressen. Al die activiteiten leidden doorgaans tot een paar – bescheiden – publicaties per jaar.
Door dat alles heb ik heel veel historici

en militanten uit de libertaire beweging (en natuurlijk ook van andere richtingen) ontmoet en op bezoek gehad. Ik denk dat de dienstverlening een van mijn sterke punten was. Ikzelf heb er erg veel aan gehad. Niet alleen intellectueel, je leert er bewegingen beter door kennen en je houdt er vriendschappen aan over. Ik kon Kropotkins idee van wederkerig dienstbetoon waarmaken. Door mijn dienstverlening hielp men mij archieven en bibliotheken te verwerven en kreeg het IISG meer bekendheid en goodwill.

Het IISG is een tijd gedemocratiseerd geweest met een Instituutsraad. Ik heb daar dapper aan meegewerkt. Het kostte veel tijd maar die was in veel zaken vruchtbaar en het werd niet verpolitiekt zoals op de universiteiten. Het probleem zat, ook door de veranderingen die zich in het werk voltrokken, in de organisatie van de instituutsleiding. Omstreeks 1985 werd er gereorganiseerd en werd er een scheiding gemaakt tussen wetenschappelijke medewerkers en vakreferenten. Ik werd vakreferent met minder taken, hoewel ik graag wetenschapper was geworden. Daar heb ik nog een proces over gevoerd, maar ik verloor. In de praktijk veranderde er echter niet zo veel voor mij.

Onderscheid heb ik nooit gemaakt. Niet tussen universitaire historici en militanten die geschiedenissen schreven en niet tussen wel en niet geestverwanten. Een andere houding zou onwetenschappelijk en in strijd met de werkwijze en grondhouding van het IISG geweest zijn. En wat mij betreft ook weinig libertair.

Door de organisatie van het werk op het IISG had je steeds contact met de niet direct wetenschappelijke collega's; met de studiezaal natuurlijk, maar ook de mensen van de magazijnen, van de catalogiseerafdeling, van de reproductie. Ik heb dat altijd als een groot voordeel van mijn werk beschouwd. Wat collegaliteit betreft geloof ik dat ik het anarchisme geen oneer heb aangedaan. Voor dit nummer van *de AS* koos ik twee stukken uit het liber amoricum dat ik bij mijn afscheid van het IISG kreeg, en wel dat van mijn naaste collega Thea Duijker en dat van een Spaanse bezoeker.

SPAANSE KISTEN

Bijna al die jaren hebben het IISG en ik met een bijzonder moeilijk probleem te maken gehad: de Spaanse kisten. In 1939, na de burgeroorlog, waren de archieven van de anarchosyndicalistische Confederación Nacional del Trabajo (CNT) en de Federación Anarquista Ibérica (FAI) in depot bij het IISG ondergebracht. Een kleine veertig gesloten kisten. Er waren twee contracten, maar die stonden beide niet op naam van de organisaties maar van personen. Met hulp van deze personen is geprobeerd tot een nieuw contract, nu met de organisaties, te komen. Helaas was de CNT in ballingschap (en de FAI was als geheime organisatie alleen via de CNT bereikbaar) doorgaans in twee delen uiteengevallen. Tijdens het eerste congres dat de CNT na de dictatuur van Franco in Spanje kon houden gebeurde dat opnieuw.

De zaak bracht zoveel verwikkelingen met zich mee dat het minstens een nummer van *de AS* zou vergen om die uit de doeken te doen. Hoofdprobleem was dat de meer orthodoxe richting binnen de CNT in geen geval een gezamenlijke oplossing wilde met de andere tak van de organisatie en ook geen twee gelijkluidende contracten waarbij iedereen dezelfde rechten zou krijgen. Telkens deed zich een nieuwe ontwikkeling voor – onder andere bezettingsacties en pogingen tot commercialisering middels vervalsing van een conceptcontract. Gelukkig konden de archieven op microfilm worden gezet zodat zij inhoudelijk behouden bleven en toegankelijk werden voor alle serieuze belangstellenden.

Op die grondslag is tenslotte een contract getekend met de orthodoxe richting, nadat die de vraag wie de 'ware' CNT was in Spanje voor de rechter had gebracht en het proces in laatste (vierde) instantie won. Ik had toen het IISG al verlaten.

De verwikkelingen rond de Spaanse kisten gingen mij niet in de koude kleren zitten! Wat ik er van geleerd heb? Wel, iets wat ik in theorie wel wist. Anarchisten kunnen ongelooflijk antianarchistisch handelen en denken. Het was voor mij een pijnlijke ervaring en soms een harde confrontatie met machtsdenken.

Ik heb er ook veel waardering voor gekregen en vrienden voor het leven. Met mijn felste tegenstander, Edo, één van de bezetters van het IISG, die mij met een groepje, het spreken wilde beletten op een internationaal *convegno* in Venetië, heb ik mij tenslotte verzoend in een autobus op weg tijdens een conferentie over anarchistische cultuur in Grenoble. Ik had het IISG verlaten, hij de CNT.

HUWELIJK EN GEZIN

In 1963 ben ik getrouwd met Pauline Schuckert. We gingen met elkaar sedert 1960. Zij had haar katholieke geloof vaarwel gezegd, studeerde Duits en was lerares. In 1970 verhuisden we van Amsterdam naar Castricum, waar ik nog steeds woon. We kregen – door adoptie – een dochter uit India (1974) en een zoon uit Colombia (1975). Voordat de kinderen kwamen ging Pauline vaak mee als ik ergens sprak en op buitenlandse reizen. In Castricum heeft zij een schoonheidssalon gehad, tot onze dochter kwam. Later heeft zij met veel succes in het volwassenenonderwijs gewerkt.

Pauline had zeer progressieve opvattingen maar heeft zich nooit anarchist genoemd. Ze was onder meer actief in de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP). Door haar ben ik socialer geworden en kreeg ik een realistischer – of moet ik zeggen nuchterder – blik op de werkelijkheid. Zij had ogenblikkelijk contact met iedereen en kwam altijd voor haar mening uit. De meeste initiatieven kwamen van haar. Tekenend is misschien dat zij een rijbewijs had, ik zat op de plaats van de bijrijder en vind dat ook de prettigste plaats. Maar waar wij heen gingen bepaalden we samen. Pauline was artistiek begaafd, ze heeft wandkleden gemaakt, keramiek en vooral geschilderd. Aanvankelijk realistisch, later abstract. Helaas verloor ik deze eeuw eerst mijn broer Arthur (2000), daarna mijn zoon (2002) en toen Pauline (2007).

ANARCHISME

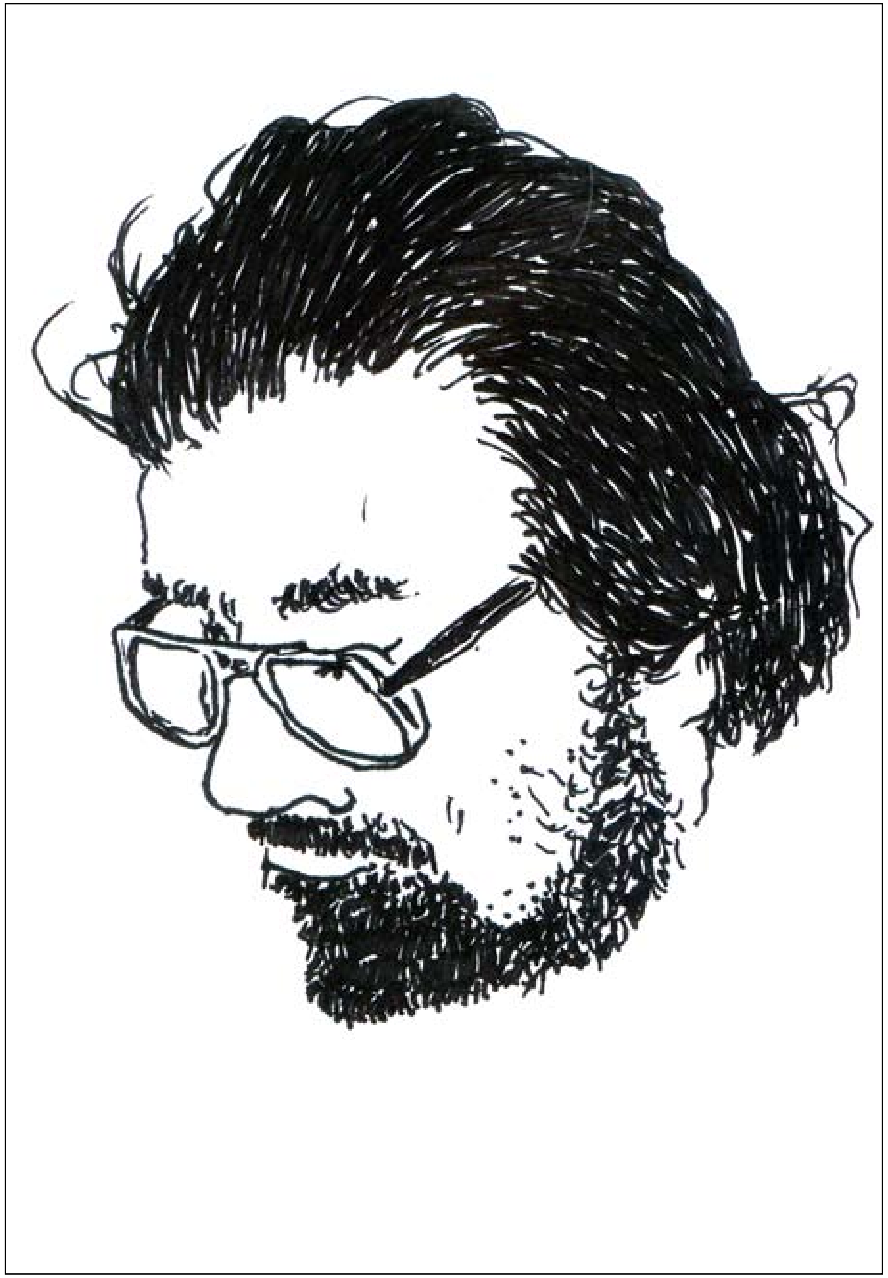
Als ik al enige verdienste voor het anarchisme heb dan zie ik dat vooral in mijn werk op het IISG, dat ik in anarchistische geest kon doen en waarvoor ik betaald werd. Zoals ik al zei, ik deed dit door wetenschappelijke hulpverlening en door het redden van historisch materiaal, maar dit zonder mijn positie te misbruiken door anarchisten anders tegemoet te treden dan anderen.

Het anarchisme heb ik nooit ontdekt. Ik kreeg het van huis uit mee. Het was wel relativerend. Dat kon ook moeilijk anders na oorlog en fascisme. In de jaren vijftig was het anarchisme trouwens op

sterven na dood. Indruk op mij maakte een boekje van Peter Heinz, *Anarchismus und Gegenwart*, een poging om op de anarchistische tendensen in de samenleving – onder andere in de kunst – te wijzen die geheel losstonden van het historische anarchisme. Ik heb er ook in *de AS* over geschreven.

Over Provo was ik aanvankelijk nogal kritisch, onder andere door mijn syndicalistische achtergrond, waardoor ik toch sterk op de arbeiders gericht was. De gedachte dat het om het provotariaat ging en niet om het proletariaat was mij toen vreemd. Ik heb overigens wel in het blad *Provo* geschreven.
Ik vind het moeilijk om te zeggen welke anarchistische schrijvers mij speciaal beinvloed hebben. Ik heb veel gehad aan memoires, zoals die van Domela, Kropotkin en Emma Goldman. Ik lees überhaupt graag memoires. Ik heb ook nooit systematisch een bepaalde auteur bestudeerd. Eigenlijk heb ik niet zo veel gelezen voor iemand in mijn bevoorrechte positie. Clara Meijer Wichmann zou ik kunnen noemen en eigentijdse libertaire auteurs als Paul Goodman, Bookchin en anderen. Ik heb veel gehad aan tijdschriften als *Anarchy*. Op het IISG kreeg ik veel correspondentie in de archieven onder ogen. Speciaal uit de tijd tussen de wereldoorlogen: Max Nettlau, Rudolf Rocker, Alexander Berkman en Emma Goldman, Tom Keell, Fritz Brupbacher en vele anderen. Zij gaven vaak commentaar op de actualiteit maar ook op de beweging en de eigen geestelijke erfenis. Daar heb ik veel aan gehad.
Nettlau kan ik speciaal noemen. Hij staat als historiograaf bekend (twee delen van zijn grote geschiedenis van het anarchisme heb ik helpen uitgeven) en als de man die een unieke verzameling anarchistica bijeen bracht. Daarmee heeft hij een enorm stuk anarchistische geschiedenis gered. Hij had ook duidelijke eigen ideeën. Zo had hij weinig vertrouwen in revoluties die na een dictatuur of na een oorlog uitbraken. Vrijheid kon slechts uit vrijheid verder ontwikkeld worden. Van liberaal naar libertair, van sociaal naar socialistisch. Wat dat betreft zie je vandaag de dag eerder een omgekeerde ontwikkeling. Bij hem vond ik ook het 'anarchisme zonder adjectieven' (bijvoeglijke naamwoorden die je wel aantreft in de termen communistisch anarchisme en anarcho-syndicalisme). Ik schreef daar over in *de AS* 173/174 (Reis langs het Spaanse anarchisme).

Ik ben tegen geweld maar absolute geweldloosheid heb ik altijd te absoluut gevonden. Wel heb ik nog met onder anderen PSP'ers in een werkgroep, In plaats van Oorlog, gezeten die een aantal publicaties onder die naam uitgaf.
Men heeft mij wel een reformistisch of pragmatisch anarchist genoemd. Ik ben daar niet zo gelukkig mee. Ik zou eerder van een possibilistisch anarchisme willen spreken, al geef ik de voorkeur aan Nettlaus 'anarchisme zonder adjectieven': doen wat mogelijk is maar afstand bewaren tot alles wat naar meewerken aan de bestaande machtsstructuren zweemt. 'Binnen de werkelijkheid, maar buiten de perken', schreef ik in het eerste nummer van dat blad.
Nu ben ik nog een beetje actief in het Ferdinand Domela Nieuwenhuisfonds, de Liga voor de Rechten van de Mens, het bestuur van het Humanistisch Historisch Centrum en in de redactie van *de AS* zit ik vanaf het eerste nummer, dus mijn halve leven!

HERINNERINGEN VAN EEN SPAANSE BEZOEKER

José Alvarez Junco

Ik heb Rudolf de Jong leren kennen tegen het einde van 1969, toen ik bezig was mijn proefschrift over het Spaanse anarchisme in de negentiende eeuw voor te bereiden en voor het eerst een bezoek bracht aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Ik was een Spanjaard met een beperkt wereldburgerschap, die niet meer dan een paar woorden Frans en Engels kon mompelen. Mijn eerste verblijf in Amsterdam, vooral de eerste paar dagen, waren moeilijk: ik had moeite een betaalbare overnachtingsplaats te vinden, of te eten tegen een prijs die niet absurd hoog was voor Spaanse begrippen. Ik vond de betrekkingen met de Nederlanders respectvol, maar niet hartelijk, heel anders dan wat ik in Spanje gewend was. Het werd vroeg donker, tegen vier of vijf uur 's middags al, en tegen die tijd werd de stad overspoeld door een zee van rijwielen, bereden door uitdrukkingsloze gezichten, die minder dan een half uur later alweer verdwenen waren, vervangen door een ijzig en verlaten stedelijk landschap.

De archieven van het Instituut daarentegen waren vanaf het eerste moment oogverblindend, en ik begreep direct dat ik keer op keer terug zou moeten keren naar dit centrum voor relatief lange periodes, zoals inderdaad ook gebeurd is. Voordat ik naar Amsterdam kwam, had ik onderzoek gedaan in de Hemeroteca Municipal van Madrid, toen gelegen in een prachtig maar bouwvallig paleis aan de Plaza de la Villa, en bemand door conciërges die hardop grappen maakten over het voetbal of de loterij, en die zeldzame documenten onder de arm aandroegen vanuit het naburige pand, of het nou regende of niet, en die je een drinkgeld probeerden af te troggelen met insinuaties over het materiaal dat ik aan het onderzoeken was, dat niet bepaald in de smaak zou vallen bij de heersende dictatuur. Ik had me ook gefrustreerd gevoeld in de Biblioteca Nacional, met al zijn normen en regels, waar de gigantische catalogus een concept van de cultuur weerspiegelde dat 'volkse' verschijnselen als het anarchisme veroordeelde tot de marge; praktisch het enige wat daar te vinden was, kwam uit de bibliotheek van Pi y Margall. Beter voorzien in deze kwesties waren de bibliotheken van Barcelona, waar ik ook geweest was: de dierbare Biblioteca Arús, toen nog semi-clandestien, maar geplaagd door een gebrek aan middelen waarvan de armzalige butagaskachel die de centrale leeszaal warm moest houden een treffend bewijs was. Of de Casa del Ardiaca, waar je, oh wonder, werd geholpen door bibliothecaresses in plaats van conciërges, dat wil zeggen door personen die het niet alleen niet storend vonden dat je ze om een boek vroeg, maar die je zelfs hielpen te vinden wat je zocht.

Maar niets van dat alles kon vergeleken worden met het Instituut in Amsterdam, toen nog gelegen aan de Herengracht. Daar kon ik plotseling alles vinden wat ik maar wilde over het thema dat me interesseerde, afkomstig van de donaties van Max Nettlau, de familie Montseny en andere uitgeweken anarchisten. Ik was gedwongen mijn dagen maximaal te benutten, lange lijsten van vlugschriften en tijdschriften aan te vragen, enorme hoeveelheden materiaal te fotokopiëren, waarschijnlijk veel meer dan eigenlijk toegestaan. Het was niet moeilijk de mensen daar over te halen de regels flexibel te maken. Vooral omdat Rudolf de Jong daar was, die mij vanaf het eerste moment in zijn kantoor ontvangen had, zich voor mijn werk geïnteresseerd had, adviezen gegeven had over het optimale gebruik van de bibliotheek, en mij gezegd had dat ik hem altijd op kon zoeken als ik een probleem had. Ik weet nu dat dit weinig meer is dan het normale gedrag van een professionele bibliothecaris in een centrum dat over voldoende personeel beschikt; maar toentertijd was ik gefascineerd…

Maar Rudolf was veel meer dan een bekwaam bibliothecaris. Aan de ene kant omdat hij oprecht geïnteresseerd was in het thema van het Spaanse anarchisme, waarover hij zeer intelligent geschreven had zonder toe te laten dat zijn passie een verrassend weldoordacht oordeel in de weg stond. Elk gesprek met hem opende nieuwe inzichten voor mij en suggereerde interessante perspectieven aangaande de historische problemen van het anarchisme. Aan de andere kant was Rudolf de menselijkheid zelve, aardig, vriendelijk, bijna kinderlijk in zijn relatie met collega's en onderzoekers. Kort nadat ik hem ontmoet had, nodigde hij me uit om te gaan eten in een café gelegen tussen het Instituut en de Kalverstraat (waarin ik mij een enorm houten standbeeld van een reus herinner), en de uitnodiging werd de andere keren dat ik Amsterdam aandeed, steeds herhaald. Ik was hem dankbaar, want mijn studiebeurs was niet berekend op buitengewone kosten (zelfs geen reiskosten), en omdat al mijn geld opging aan fotokopieën schoot het eten erbij in.

De jaren gingen voorbij. Ik maakte mijn proefschrift af, en ik keerde ook weer terug naar Amsterdam, al was het niet meer noodzakelijk voor het onderzoek waar ik mee bezig was. Deze bezoeken waren korter en zeldzamer, maar ik maakte er gebruik van om sommige van mijn doctoraalstudenten en jonge collega's van mijn departement in te wijden in de wonderen van dit Amsterdamse centrum. Het Instituut was vanaf eind jaren zeventig verplaatst naar een moderner gebouw in de buitenwijken van de stad. Het was groter en anoniemer geworden, er waren meer en jongere medewerkers. Ook het aantal lezers was gegroeid, en de regels waren strikter geworden, de omgang minder persoonlijk. Rudolf werd ouder, net als ik. Maar hij had geen gram verloren van zijn oprechte interesse voor het Spaanse anarchisme, en vooral ook niets van zijn goedheid en vriendelijkheid voor elk en iedereen die langs kwam.

Amsterdam is nu voor mij een soort oude vriend. En als ik weer het geluk heb er te vertoeven, bekijk ik met tederheid het pand aan de Herengracht waar ooit het Instituut stond. Maar elke goede herinnering aan die jaren is noodzakelijkerwijs verbonden aan de vriendelijkheid, de doelmatigheid, de intelligente conversatie, de nabijheid van Rudolf de Jong. Noch ik, noch enig andere Spanjaard die het IISG heeft aangedaan zal hem ooit vergeten.

Dit is een verkorte versie van de bijdrage die ontleend is aan het in 1997 verschenen vriendenboek *Cher ami! Dear friend! Querido amigo!* (onder redactie van Thea Duijker); de vertaling is van Francisco Carrasquer.

HERINNERINGEN AAN EEN ANARCHISTISCHE 'BAAS'

Thea Duijker

Lieve Rudolf, Cher ami,

Toen ik in maart 1970, ruim 10 jaar nà jou, mijn intree deed op het IISG, aan de Herengracht, scheen het mij toe alsof ik als Alice in Wonderland was aangeland; ik bleef mij verbazen over alle mirakels die mij omringden in mijn nieuwe omgeving: er waren de kameraadschappelijke omgangsvormen, de eruditie, een sfeer van enthousiaste en eensgezinde solidariteit met wat er zich toen buiten de deur afspeelde: daar kraaide het oproer. Van oproer binnen was overigens nog geen sprake: de democratiseringsgolf spoelde pas enkele jaren later naar binnen.

Er was het besef dat die opwindende tijden wel eens niet eeuwig zouden duren, dat de veranderingen wellicht niet allemaal zouden beklijven, maar je kon je toch nauwelijks een voorstelling maken van hoe de wereld er in de toekomst, dat wil zeggen nu in 1994, zou uitzien; van restauratie was nog geen sprake, hoogstens van repressieve tolerantie.

Tussen 1970 en 1973 maakte ik op het secretariaat kennis met je fabelachtige productie aan artikelen en aan ellenlange epistels, in een veelheid van talen, met adviezen of wijsgerige bespiegelingen, en met de befaamde aanhef: 'Cher ami' of 'Dear friend'; dat was weer eens wat anders dan dat eeuwige 'Amice' of 'Kameraad'. Je bedelbrieven, waarin je eenieder de papieren van het revolutionaire lijf vroeg, waren juweeltjes van tact en overredingskracht.

Na drie jaar kwam er een plaats vrij op het Kabinet Anarchisme/Spanje en kwam er een kans om de kruimels in te ruilen voor de echte koek. Ik solliciteerde naar die veelbegeerde baan bij die aartsverzamelaar, die beroemde anarchist, Spanje-kenner en tv-persoonlijkheid en zo kreeg ik dus – contradictio in terminis – een anarchistische baas. Als er iemand de anarchistische theorie in praktijk bracht, dan was jij het wel in de invulling van dit 'baasskap'. Hoewel zo'n houding een rechtgeaard anarchist betaamt, weet je beter dan wie ook dat er nogal wat van je geestverwanten rondlopen die juist met die moeilijke praktijk geen raad weten. Om over de niet-anarchisten maar te zwijgen.

Toch neem ik aan dat deze nieuwe rol ook voor jou even wennen was, al merkte ik daar niets van. Vanaf de eerste dag betrok je me overal bij, in volledige gelijkheid, zo zelfs dat ik het er soms – Spaans – benauwd van kreeg; want er viel naar mijn gevoel nog wel het een en ander op te halen en bij te spijkeren voor er van enige gelijkheid sprake kon zijn.

Ik maakte kennis met een nieuwe denkwereld, leerde anarchisten kennen uit hun geschriften en ontmoette in levende lijve de vaak fascinerende persoonlijkheden met wie jij je kleurige correspondentie voerde. Saai werd het nooit; er was dan ook geen gebrek aan verrassende gebeurtenissen, zoals de Anjerrevolutie in Portugal, in 1974, en het einde van de dictatuur in Spanje, in 1975. Ook verrassend maar minder plezierig was de CNT-affaire, die zich jaren heeft voortgesleept.

Het revolutionaire papier bleef onverminderd binnenstromen. Ik had mijzelf ooit als taak gesteld om je althans van een deel van die gigantische papierstapels op je bureau te bevrijden, maar dat is helaas nooit gelukt.

Een kamer was er niet over en dus vond je het vanzelfsprekend dat we samen op die toch al overvolle kamer kwamen te zitten. Hoe je je kon concentreren bij al die aanloop van discipelen en andere bezoekers, al die telefoongesprekken en het geratel van mijn schrijfmachine was me een raadsel, maar je speelde dat klaar; je hulde je in een cocon van concentratie. Pas na de verhuizing naar de Kabelweg (in 1981) kregen we ieder onze eigen kamer, met ieder onze eigen bergen en dozen. Kort na die verhuizing naar dit verbanningsoord, ver van de bewoonde wereld en van de wereld van het actiewezen, begon men de reorganisatie voor te bereiden, die in 1987 zijn beslag kreeg. Vanaf dat jaar scheidden zich helaas onze wegen weer.

Tussen 1973 en 1987, precies veertien jaar zijn we samen opgetrokken. Anderen zullen het vandaag hebben over je werk, je kennis, je eruditie, je humor en misschien je hoge morele maatstaven.

Wat ik vooral wil benadrukken is dat je zo'n buitengewoon aardige en inspirerende baas wàs, en man bènt. Een onvriendelijk woord heb ik in al die tijd nooit gehoord. Je was ook altijd goed voor een puntige uitspraak of een prachtig geformuleerde analyse.

Ik denk dat die uitspraken deels zo verrassend waren omdat de identificatie met de macht altijd vreemd was aan je denkwijze. Diezelfde weigering om je met de macht te associëren, bepaalde ook de rol die je in alle fasen van de democratisering op het instituut hebt gespeeld, zowel binnen als buiten de instituutsraad. Je was nooit te beroerd om je nek uit te steken en je standpunt werd glashelder en compromisloos verwoord, zonder dat het ooit tot verkettering van personen leidde.

Hoewel ruzie onder anarchisten een gebruikelijk fenomeen is, viel er met jou geen ruzie te krijgen. Maar als er ergens ànders ruzie was, dan werd jij er op af gestuurd om die te beslechten en dan praatte je net zo lang tegen en met de betrokkenen – volgens een mysterieus en hoogst persoonlijk model voor conflictbeheersing – tot de vrede weer getekend was en de problemen waren opgelost. Zo verwierf je je een reputatie als Grote Verzoener.

Voor jou als anarchist bestond er geen scherpe scheiding tussen werk en vrije tijd, tussen IISG en persoonlijk leven: je gaf lezingen, was redacteur van *de AS*, was actief in de Liga voor de Rechten van de Mens, trad op als getuige à décharge in processen tegen totaalweigeraars èn… verzamelde en verzamelde, met passie, als je grote voorbeeld Max Nettlau. Wèl was het jammer dat je het zo naarstig verzamelde materiaal soms in je legendarische verstrooidheid in de trein liet liggen.

Ik hoop dat je nog heel lang kan genieten van je nieuw verworven vrijheid. Tot nu toe ziet het er naar uit dat je met die tijd en die vrijheid best raad weet. Maar ik hoop ook dat je doorgaat met schrijven, in welke vorm dan ook. En verder wens ik je toe, dat je, net als je vader indertijd, nog eens – na Fukuyama – een anarchistisch réveil zal mogen meemaken.

Dit is een verkorte versie van een toespraak bij het afscheid van Rudolf de Jong (3-11-1994). Deze is ontleend aan het in 1997 door het IISG uitgegeven vriendenboek.

RUDOLF DE JONG, TEDERE ANARCHIST

Ronald Spoor

Toen ik in december 1973 een sollicitatiegesprek voerde met de bibliotheekcommissie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in de gelambriseerde kamer van de bibliothecaris aan de Herengracht 262-266 in Amsterdam, waar ik twee jaar lang leiding zou geven aan de bibliotheek, rolden de leden van de bibliotheekcommissie bijna vechtend over de vloer. Fritjof Tichelman, net als Rudolf de Jong zeer gepassioneerd voor het IISG, voerde met zijn verbale agressie de boventoon. De beminnelijke voorzitter Leo van Rossum, een slavist, helaas jong overleden, kon zijn club niet binnen de touwen houden. Ik had in mijn studententijd al ervaring opgedaan met het doorlichten van instituten.

Het was mij volkomen duidelijk, dat er met het IISG van alles mis was: geen duidelijke status, geen goed budget, geen geschikt gebouw voor een bibliotheek en niet voldoende geld voor de restauratie van de kostbare collecties, die ook nog eens door de Organisation Rosenberg naar Duitsland versleept waren en door mijn illustere voorgangster Annie Adama van Scheltema teruggehaald waren.

Ik wist, dat ik in het IISG een aantal zaken kon veranderen, ook al had ik als bibliothecaris nog geen centje ervaring. Toen ik in dienst kwam, maakte ik kennis met een bijzondere intellectuele habitat met vogels van diverse pluimage. Om slechts enkelen te noemen: de indrukwekkende Boris Sapir, de beroemde Arthur Lehning, die mij nooit een woord waardig gekeurd heeft, en de anarchist Rudolf de Jong.

Als Rudolf niet aan de Herengracht was, dan was hij in Zuid Amerika, waar hij in zijn elegante Armani-pakken kind aan huis was. Hij kwam altijd weer met belangrijke collecties boeken, tijdschriften en handschriften aanzetten. Hij vertelde dan met een twinkeling in zijn ogen en een klein lachje om zijn mond hoe hij het voor elkaar gekregen had dat ze werden afgestaan aan het IISG.

Rudolf de Jong was ook de beheerder van de Spaanse kisten: de officiële documenten van de wettige republikeinse regering van Spanje, die door de putschist Franco omver was geworpen met hartelijke steun van nazi-Duitsland en het fascistische Italië.

Er is ook een intiemere band tussen Rudolf en mij. Ik heb de brieven en geschriften van de anarchist en latere monarchist Alexander Cohen (1864-1961) bezorgd. Rudolf de Jong is met Cohens achternicht Felice Leendertz-Polak en de journalist Johan van Minnen de laatste nog in leven zijnde persoon, die Alexander Cohen ontmoet heeft.

Het wachten is nu op de memoires van Rudolf de Jong: *Een leven in de XXste eeuw*.

FRANCISCO CARRASQUER OVERLEDEN

Op 97-jarige leeftijd is de Spaanse anarchist, dichter, vertaler, promotor van de Nederlandse cultuur en vriend Francisco Carrasquer overleden. Ik leerde de naam Carrasquer kennen door zijn oudere broer Felix, evenals Francisco een overtuigd libertair. In Nederland werd wat geld voor hem ingezameld. Mijn vader was daarbij betrokken. Francisco woonde toen al in Nederland.

De familie Carrasquer is afkomstig uit Albalate de Cinca in Aragón. Over dit dorp, de collectivisaties tijdens de burgeroorlog en de herinneringen van de dorpsbewoners aan die tijd schreef Hanneke Willemse haar proefschrift *Gedeeld verleden. Herinneringen van anarchosyndicalisten aan Albalate de Cinca, 1928-1938*. Felix is prominent aanwezig in deze dissertatie. Al ver voor de burgeroorlog had hij zich ingezet voor de verwezenlijking van zijn ideeën, speciaal op het gebied van het onderwijs.

Bij het uitbreken van de burgeroorlog vocht Francisco mee in Barcelona tegen de in opstand gekomen legertroepen en later bij de 26ste divisie die was voortgekomen uit de fameuze colonne Durruti. Aan het eind van de burgeroorlog vluchtte hij met familie naar Frankrijk waar hij geïnterneerd werd en tijdens de Duitse bezetting uitgeleverd aan Franco Spanje. Hij zat een half jaar in de gevangenis. Wegens illegale activiteiten belandde hij daar opnieuw in en tenslotte ging hij in 1948 in ballingschap naar Frankrijk waar hij aan de Sorbonne studeerde en zijn levenslange vriend José Martinez leerde kennen die later de exil uitgeverij Ruedo Iberico oprichtte. Over deze periode in zijn leven publiceerde hij een uitvoerig artikel in het Spanje nummer van *de AS* uit 1986 (nr. 74).

In hetzelfde jaar 1986 gaf *de Vrije* een prachtig zomernummer uit, *Revolutie en burgeroorlog. Spanje na juli 1936*. Hierin schreef Carrasquer over zijn ballingschap in Nederland. Hij had in 1953 dankzij bemiddeling van G.J. Geers, hispanoloog en libertair, een baan gekregen bij de Nederlandse Wereldomroep waar hij de Spaanse uitzendingen over Nederland en de Nederlandse cultuur verzorgde. Hij promoveerde op de Spaanse romanschrijver Ramon Sender, en werd docent Spaanse letterkunde, eerst aan de universiteit in Groningen, waar Geers hoogleraar was en daarna aan die in Leiden. Zelf leerde ik hem in 1956 kennen bij de voorbereiding van een speciaal nummer over de Spaanse burgeroorlog van *De Libertijn*, het maandblad van de humanistische jongeren.

Als vertaler heeft hij de Nederlandse literatuur in zijn geboorteland bekend gemaakt. Speciaal de poezie. In 1971 verscheen zijn *Antologia de la Poesía Neerlandesa moderna*, een tweetalige bloemlezing van Nederlandse gedichten vanaf de Tachtigers en enkele van hun wegbereiders, met een uitgebreide inleiding en veel biografische gegevens. Carrasquer vertaalde als dichter. Enerzijds met grote vrijheid en vindingrijkheid, anderzijds met behoud van ritme en rijm. Zo kregen ook moeilijke dichters als Lucebert (met wie hij ook bevriend was) prachtige vertalingen.

Een zeer brede studie, van 552 pagina's over de gehele Nederlandse cultuur door de eeuwen heen publiceerde hij in 1995, *Holanda al Español*. Tot zijn vertalingen behoort ook de *Max Havelaar* en de dissertatie van Hanneke Willemse over zijn geboortedorp. Van zijn eigen Spaanse poëzie zijn een vijftal bundels verschenen.

Carrasquer is altijd trouw gebleven aan het anarchistisch ideaal. In 1985 is hij teruggegaan naar Spanje en heeft onder meer veel gepubliceerd in het tijdschrift *Polémica*. Hij schreef een aantal studies over het anarchisme en de burgeroorlog, waaronder zijn, voor zover mij bekend, laatste boek uit 2003: *Ascaso y Zaragoza. Dos pérdidos: la pérdida*; over het sneuvelen van Durruti´s vriend en strijdmakker Ascaso tijdens de straatgevechten in Barcelona bij het uitbreken van de burgeroorlog en over het verloren gaan aan de rechtse generaals van Zaragoza, de hoofdstad van Aragón in diezelfde dagen.

Carrasquer was een beminnelijke vriend, die altijd klaar stond om je op alle mogelijke manieren te helpen . Zo was hij mij behulpzaam, zowel bij de adoptie van mijn Colombiaanse zoon als bij het verwerven van de collectie van zijn vriend Martinez voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Hij is heel oud geworden maar zijn dood blijft een verlies, een perdido.

Rudolf de Jong

OVER DE NACHTMERRIE DIE MARXISME HEET

Rudolf de Jong

'Die Tradition aller toten Geschlechter lastet wie ein Alp auf den Gehirne der Lebenden'
(Karl Marx, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte)

Met Marx en het marxisme heb ik mij nooit echt wetenschappelijk bezig gehouden. Wel schreef ik in 1983 over Marx in de AS *(nr. 61) en publiceerde nog langer geleden in* de Gids *een verkorte versie van een lezing over Marx die ik in Hasselt gehouden had. Je kan je afvragen, bestaat het marxisme nog wel? Marxisten zijn er in ieder geval niet veel meer. Echter, in de media en ook in veel geschiedschrijving worden Marx en het marxisme nog steeds beschouwd als 'de' grondlegger van 'het' socialisme. Om Marx zelf te parafraseren, Marx drukt als een nachtmerrie op de hersens van de marxisten.*
Het marxisme heeft overigens met het anarchisme gemeen dat het vele malen is dood verklaard en steeds weer tevoorschijn kwam. Zeker in crisistijd. Ook nu wordt hier en daar Marx weer uit de kast gehaald (al zou ik in 'kast' de a willen vervangen door een i).
Arthur Lehning noemde het marxisme een als wetenschap vermomde utopie. Ik zie het in onze samenleving ook als een ideologie voor de wisseling van de wacht – en de macht – binnen de bestaande structuren. De jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw zijn er een goed voorbeeld van. Dit kan opnieuw gebeuren.
Hoewel ik dus nooit een studie van het marxisme heb gemaakt, heb ik er wel over nagedacht. Je kwam het tenslotte, ook als anarchist, voortdurend tegen. Hieronder volgen enkele van die gedachten.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw brachten mijn vrouw en ik een korte vakantie door in Londen. Wij besloten het graf van Karl Marx te gaan bezoeken. Uiteraard nam ik, als *man* zijnde, de leiding van de expeditie op mij. En zo belandden wij prompt op het verkeerde kerkhof. Dat overigens adembenemend was. Totaal verwilderd en verwaarloosd. Takken en struiken hadden de grafstenen omver geworpen. Boomwortels hadden de graven opengewoeld zodat schedels en hele skeletten ons aangrijnsden. Voor wie het wil, symbolisch voor het marxisme.
Het goede kerkhof bevond zich ongeveer aan de overkant van de weg. Over een uitgestrekte dodenakker voerden paden in heel uiteenlopende richtingen. Maar er stond niet aangegeven waar het graf van Marx te vinden was. Gelukkig maakte mijn vrouw mij attent op een jong paartje dat ons van één van de paden tegemoet kwam. De jongeman had iets plechtigs over zijn gelaatstrekken. De jonge vrouw meer iets van een met moeite onderdrukte proestbui. 'Die zullen wel van Marx graf komen', zei mijn vrouw, 'laten we dat pad maar nemen'.
Zo gezegd, zo gedaan. En inderdaad, nauwelijks waren we het stel gepasseerd of in de verte doemde een tweede paartje op en daarna nog een. Allen met dezelfde gelaatsuitdrukkingen, op dezelfde wijze verdeeld over de seksen. Voor wie het wil, symbolisch voor de verschillende wijzen waarop men Marx kan benaderen. Aldus, van paartje tot paartje gaande, bereikten wij het graf

van Karl Marx. Nu is Marx indertijd begraven onder een keurige burgerlijke grafsteen. Deze is echter in de tijd van het opkomend stalinisme vervangen, of beter ingemetseld in een reusachtige granieten kubus met ribben van twee meter of meer. Daarbovenop is een gebeeldhouwde kop van Marx geplaatst waaraan ook een kunstbarbaar als ik ogenblikkelijk kon zien: de artiest was geen Michelangelo en geen Rodin. Voor de kubus staande voelt men als het ware de opdrachtgevers in het Kremlin nog denken, 'ziezo, die ligt er onder en die komt er niet meer uit!' Ook voor wie dat niet wil, symbolisch voor het leninisme-stalinisme.
De vraag die ik hier aan de orde wil stellen is of deze kubus, deze monoliet, ook niet symbolisch is voor het hele marxisme. Het zit al in het woord marxisme. Dat maakt Marx niet tot een socialist maar verheft hem tot dé socialist. Marx als de man waar je als socialist – of zelfs alleen maar denkend over het socialisme – niet omheen kan. Het gevolg is dat men, in navolging van Marx zelf, hem doorgaans ziet als een denker wiens werk en ideeën één geheel vormen. Een eenheid van denken en doen. De man van de praxis bij wie theorie en praktijk harmonisch samenhangen. De denker wiens werk geen tegenstrijdigheden kent. Kortom, als de man uit één stuk.
Nu houd ik niet zo van mannen uit één stuk. Ongetwijfeld vooral omdat ik het zelf absoluut niet ben. Maar toch ook omdat ik mensen met hun tegenstrijdigheden interessanter vind. Ik wil Marx dan ook niet benaderen als de monoliet die de kubus op zijn graf suggereert. Ik behandel vier aspecten van Marx die naar mijn mening helemaal geen onderlinge eenheid vormen en regelmatig met elkaar – en met zichzelf – in strijd zijn. De vier aspecten zijn Marx de econoom en wetenschapper, Marx de polemist en propagandist, Marx de filosoof en tenslotte Marx de socialist.

DE ECONOOM

Ik begin met de wetenschapper. Als econoom schat ik Marx zeer hoog. Weliswaar niet als dé econoom zoals marxisten veelal doen, maar wel van hetzelfde kaliber als een Adam Smith en een Keynes. Ik zou de econoom Marx op drie wijzen klassiek willen noemen.
Hij behoorde ten eerste tot de klassieke school in de economie waartoe ook Adam Smith, Ricardo en Malthus behoorden. Het kenmerk van deze richting was dat men bij de analyse van het economisch leven uitging van de drie productiefactoren die men kende. Te weten de arbeid, de grond en het kapitaal.
Ten tweede is Marx klassiek door de invloed die zijn werk gehad heeft op de sociaal-democratische en communistische bewegingen en ver daarbuiten, ook al is die invloed vooral indirect geweest, via onder anderen Kautsky en Lenin. Marx is niet weg te denken uit de wereldgeschiedenis.
In de derde plaats noem ik Marx klassiek omdat hij als mens van de negentiende eeuw nog de in mijn ogen zo plezierige oude gewoonte had zich niet bij zijn leest te houden. Zijn werk – in het bijzonder *Das Kapital* – is een economische verhandeling. Maar evenzo is het een boek vol geschiedenis, politiek, sociologie, moraal en wat al niet. Het is zo niet alomvattend dan toch veelomvattend.
Zijn belangrijkste bijdrage aan de economische wetenschap is dat hij er de aandacht op heeft gevestigd dat er binnen het kapitalisme interne tegenstellin-

gen bestaan die niet zijn op te lossen en periodiek tot een crisis leiden. Ik denk hierbij niet aan de tegenstelling kapitaal en arbeid (daar kom ik straks op terug). Het gaat om het feit dat er geen harmonie is tussen de afzonderlijke kapitalistische ondernemingen en het geheel van de economie. De zogenaamde 'onzichtbare hand' die volgens de liberale economen voor evenwicht zou zorgen blijkt als het erop aankomt regelmatig een lam handje te zijn. Marx meende met relatief grote precisie te kunnen aangeven – via allerlei wetmatigheden zoals de concentratie van het kapitaal en de toenemende uitbuiting met toenemende armoede – hoe het allemaal zou verlopen en tot crises en tenslotte tot ineenstorting van het kapitalisme zou voeren. Hiermee zat hij er naast maar dat acht ik niet zo belangrijk. Het gaat om de fundamentele tegenstellingen die hij signaleerde.

DE POLEMIST

Ik kom nu tot Marx de polemist en propagandist. Ik hou van polemiek en als polemist is Marx vaak briljant. Jacq. de Kadt, die er op dit terrein ook wezen mocht, schreef in zijn memoires dat hij marxist werd onder invloed van de polemische geschriften van Marx. Maar briljant wil niet zeggen dat het waar is wat hij schreef. Volkomen ten onrechte zijn polemische en propagandistische uitspraken van hem door marxisten als wetenschappelijke uitspraken gepresenteerd.

Neem het geschrift van Marx tegen Proudhon. De titel is al een vondst. Tegenover Proudhons *Filosofie van de ellende* noemt hij zijn boek *De ellende van de filosofie*. En hij opent zijn aanval met de volgende zinnen. 'In Duitsland waar men niets van economie afweet, geldt de heer Proudhon voor een groot econoom. In Frankrijk waar men niets van filosofie af weet beschouwt men hem als een groot filosoof.' Ook al ben je een bewonderaar van Proudhon, het is een schitterend begin.

Maar is het juist? In Frankrijk wist men echt wel het een en ander van filosofie, al was de dialectiek van Hegel, waar Marx van uitging, er niet zo in de mode. En in Duitsland was men niet geheel en al onbekend met economie als wetenschap. En al was Proudhon misschien nog meer dan Marx een schrijver die zich niet bij zijn leest hield en al was zijn boek een economische verhandeling, je moet toch voor alles de socialist en de anarchist in hem zien, niet de econoom of de filosoof.

Schitterend is ook de opening van Marx' aanval op Napoleon III die keizer van Frankrijk werd in navolging van zijn oom Napoleon Bonaparte. 'Hegel heeft ergens gezegd dat alle historische gebeurtenissen zich tweemaal voordoen. Hij vergat erbij te zeggen, de eerste keer als tragedie, de tweede keer als farce.' Hoe fraai ook gevonden je kan er Napoleon III en zijn regime niet mee afdoen, evenmin als Proudhon met de aangehaalde uitspraak. Nu doet Marx dat ook niet. Tegen Proudhon schreef hij een heel boek, de aanval op Napoleon III zit tussen een dikke brochure en een boek in.

Waar het mij om gaat is dat deze eerste zinnen over zijn tegenstanders door marxisten veelal als de laatste – wetenschappelijk verantwoorde – woorden over het onderwerp zijn opgevat. Alleen omdat de uitspraken van Marx stammen. Nu gaat het hier om personen. Belangrijker is het bij uitspraken van veel wijdere strekking. Voor het socialisme is de stelling 'De geschiedenis is de geschiedenis van de klassenstrijd' van groot en fataal belang geweest. Ik kom er op terug bij het vierde aspect.

Hier wil ik een uitspraak behandelen die samenhangt met het idee van de praxis, de samenhang van theorie en praktijk. Ik doel op de stelling 'zonder revolutionaire theorie geen revolutionaire praktijk'. Ik weet eigenlijk niet of die bij Marx zelf te vinden is. In het marxisme, zeker ook zoals dat in de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw beleden werd, speelde de uitspraak echter een grote rol. Misschien is deze van Lenin afkomstig. Lenin en zijn rol in de Russische revolutie zijn in ieder geval wel als bewijs van de juistheid van de stelling genoemd. Toch bewijst Lenin er juist de onjuistheid van.

Wie Russische revolutie zegt, die zegt Lenin. Hij was de man van het jaar 1917. Ik poneer nu de volgende stelling: wie Rusland in het revolutiejaar 1917 wil begrijpen moet Lenin begrijpen; wie Lenin wil begrijpen moet begrijpen dat Lenin niet begreep wat er in 1917 in Rusland aan de hand was. Dit is geen dialectiek maar een paradox. En een feit. En een uitspraak van Marx welke ik wel onderschrijf luidt: liever feiten zonder dialectiek dan dialectiek zonder feiten. Maar hoe zit het met mijn paradox?

De marxisten, inclusief Lenin, beweerden in die tijd – zich baserend op Marx – dat de socialistische revolutie plaats zou vinden in de meest ontwikkelde kapitalistische industrielanden. In de eerste plaats Duitsland met de machtigste socialistische partij. Toen tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) in februari 1917 in het industrieel weinig ontwikkelde Rusland een revolutie uitbrak en de tsaar werd afgezet meenden vrijwel alle marxisten – ook in Lenins eigen partij – dat hier sprake moest zijn van een burgerlijke revolutie. Rusland was niet rijp voor het socialisme.

Lenin, die spoedig uit ballingschap naar Rusland terugkeerde, zag het anders. Hij meende dat er sprake was van de socialistische wereldrevolutie van het internationale proletariaat, die was begonnen in Rusland. Als marxist verwachtte ook hij een socialistische revolutie in Duitsland. En wel zodra de wereldoorlog zou eindigen. Maar daar hoefde men in Rusland niet op te wachten, men moest hier de macht al grijpen. Alleen dankzij zijn persoonlijke prestige wist Lenin zijn partijgenoten hiervan te overtuigen en zo greep Lenin in november 1917 de macht.

Op zich was Lenins redenatie niet zo gek. Men kende slechts drie historische voorbeelden: de Franse revolutie, de Commune van Parijs en het revolutiejaar 1848. (De Mexicaanse en de Chinese revoluties lagen buiten het marxistische gezichtsveld.) 1848 was de meest internationale (Europese) van de drie geweest en deze was begonnen in Napels, dat buiten het centrum van de sociaaleconomische ontwikkelingen in Europa lag.

Een jaar later eindigde de wereldoorlog en ook in Duitsland en andere landen verdwenen de monarchen. Lenins marxistische theorie over een socialistische revolutie in Duitsland – waarop hij zijn handelen in Rusland gebaseerd had – klopte echter niet met de praktijk van de Duitse partij. Die praktijk had, met behoud van marxistische retoriek, reeds lang het revolutionaire pad verlaten.

Met al haar marxistische theorie liet de machtige socialistische partij in Duitsland het afweten toen het in de revolutionaire praktijk op aan kwam. Anarchisten als Domela Nieuwenhuis hadden dat al twintig jaar daarvoor aan

zien komen. Lenins praxis viel in het water door zijn klakkeloos vasthouden aan een marxistisch dogma.
Op zich vertel ik hier niets nieuws. De onlangs overleden, zeer erudiete en marxistisch georiënteerde Britse historicus Eric Hobsbawm doet er in zijn boek *Een eeuw van uitersten. De korte twintigste eeuw 1914-1991* uitvoerig verslag van. Tot enige kritiek of zelfs commentaar op het dogmatisme van Lenin of de analyse van Marx leidt dit niet. Toch kan je lang filosoferen over de waarde van deze marxistische bagage en over de waarde van de 'praxis'. Daarmee belanden we bij het derde aspect: Marx als filosoof.

DE FILOSOOF

Ik weet weinig of niets van filosofie. Wel weet ik dat Marx een leerling van Hegel was en diens dialectiek overnam. Hegel zag zichzelf niet als een wijsgeer naast de andere filosofen maar als de voltooier van de wijsbegeerte, als de denker die alle vorige filosofen in zijn wijsgerig stelsel had opgenomen.
Zo zag Marx zich als de socialist die alle vroegere socialistische denkers in zijn socialisme had verwerkt en opgenomen. Dit berustte niet op minachting voor zijn voorgangers die hij utopisten noemde. Eén van de eerste marxistische geschriften dat ik las was *Het socialisme van utopie tot wetenschap* van Friedrich Engels, de levenslange vriend van Marx en deelgenoot van zijn socialistische ontwikkeling. Ik had minachting voor de utopisten verwacht. Het tegendeel bleek het geval te zijn. Hij schreef met groot respect en veel bewondering over hen.
Alleen, hun werk was nu overbodig geworden want het was verwerkt in het wetenschappelijk socialisme van Marx en Engels. Maar het gevolg was dat de opvattingen van niet-marxisten binnen het socialisme al snel van overbodig tot tegenstanders en daarna tot vijanden werden beschouwd.
Overigens zagen noch Hegel noch Marx hun filosofie als star, als statisch. Zij dachten in verandering. In een dialectische ontwikkeling, dat wil zeggen door tegenstellingen. Het bestaande riep zijn eigen tegenkrachten op die zich doorzetten en op hun beurt weer nieuwe tegenstellingen voortbrachten. Dankzij het dialectisch denken dacht Marx greep te hebben op de veranderingen. En daarmee greep op de geschiedenis, zowel om die te verklaren als om de toekomst – in grote lijnen – te kunnen voorzien. Die toekomst zou uit de aard van de bestaande kapitalistische samenleving tot het socialisme voeren. Zo komen wij tot mijn vierde aspect, Marx de socialist.

DE SOCIALIST

Marx was een overtuigd socialist, die voor zijn overtuiging grote persoonlijke offers heeft gebracht. Maar juist als socialist gaat hij de mist in. En het marxisme met hem. Marx en Engels zagen hun opvattingen als het 'wetenschappelijk socialisme'. Ik heb die uitdrukking altijd als onwetenschappelijk en antisocialistisch ervaren. Onwetenschappelijk omdat het, zo niet een afsluitende dan toch een beperkende en inperkende werking heeft. Al het verdere wetenschappelijke werk op het gebied van het socialisme zou moeten voldoen aan en voortbouwen op de grondslagen die Marx gelegd had. Antisocialistisch omdat je ongelijkheid inbouwt in de wereld van de socialisten. Alle socialisten zijn gelijk maar sommige socialisten – die het wetenschappelijk socialisme in pacht hebben en als hun geestelijk bagage meevoeren – zijn meer socialist dan de andere socialisten.
Het is vooral de koppeling van wetenschap en socialisme die van het marxisme de fatale nachtmerrie heeft gemaakt. Een marxist kan moeilijk accepteren dat Marx een groot wetenschapper was maar een armzalig socialist.
Het zogenaamde wetenschappelijk socialisme heeft de ontwikkeling van de socialistische idee gefrustreerd en in de socialistische praktijk de weg van het zelfdoen door de arbeiders gedwarsboomd, tenslotte – en eigenlijk al betrekkelijk snel – ten gunste van elites die grotendeels niet uit de arbeidersklasse waren voortgekomen. Het heeft geleid tot de acceptatie van de bestaande burgerlijke en kapitalistische orde, of tot nachtmerries als het stalinisme en het maoïsme.
De drijvende krachten achter de dialectische ontwikkeling – en dus van de geschiedenis – zijn de productieve krachten, de economische verhoudingen. De motor van de ontwikkeling is de klassenstrijd. Vandaar de uitspraak 'de geschiedenis is de geschiedenis van de klassenstrijd'. Wel heeft Marx deze uitspraak enigszins gerelativeerd door te spreken van de geschiedenis van de menselijke samenlevingen en de meest primitieve samenlevingen daar weer van uit te sluiten. Als socialist staat of valt Marx met zijn stelling over de klassenstrijd. En hij valt.
Mij heeft de uitspraak van Marx over de klassenstrijd nooit bevredigd. Wat doe je met personen? Met Jeanne d'Arc? Zij veranderde de geschiedenis van Frankrijk en daarmee beïnvloedde zij de loop van de Franse samenleving. En met Napoleon, Hitler en Stalin? Wat zij in de samenleving teweegbrachten is niet alleen maar terug te voeren op klassenstrijd en economische factoren. En wat doe je met de godsdiensten?
Hier op aangesproken reageerden marxisten vaak met de mededeling dat het in laatste instantie om de economische factoren ging. Nu vind ik 'laatste instantie' een aardige omschrijving van Onze Lieve Heer. Marx was en ik ben eveneens vrijdenker. Voor de geschiedenis en zeker voor de socialistische, is de klassenstrijd en de mythe van de klassenstrijd zeer zeker van eminent belang geweest. Maar zowel de geschiedenis als het socialisme waren altijd meer dan dat.
Ik denk aan het socialisme als cultuurbeweging, als strijd voor de mensenrechten en de menselijke waardigheid en – vaak met het vorige verbonden – aan tal van experimenten, ideeën en pogingen om een begin te maken met een socialistische samenleving. Gemeenschappelijke leef- en werkgemeenschappen. Productieve associaties, coöperaties, ruilbanken enzovoort. Deze traditie dateert van vèr voor Marx.

UIT HET KAPITALISME STAPPEN

De Duitse anarchist Gustav Landauer, aanhanger van leefgemeenschappen en productieve associaties, die dit ook in praktijk probeerde te brengen, heeft dit streven eens geformuleerd in de leus: 'Treten wir aus dem Kapitalismus', laten we uit het kapitalisme stappen. Om vier redenen is deze uitspraak voor mijn betoog bijzonder aantrekkelijk.
Ten eerste geeft zij een antwoord op de vraag 'wat te doen?'. Marxisten hebben die vraag beantwoord door te streven naar politieke macht. Anarchisten hebben altijd naar nieuwe antwoorden gezocht en die ook gevonden.
Ten tweede is er een rechtstreeks verband tussen het *Beginnen* (zo luidt ook de titel van een bundel artikelen van Landauer) en het einddoel. Als iedereen, of althans

velen, het devies volgen en uit het kapitalisme stappen, dan komt de vrije socialistische samenleving in zicht.
Ten derde opent Landauers oproep alle ramen en deuren voor de kritiek erop. Met name de marxistische. Het proletariaat kan niet uit het kapitalisme stappen, het is er onlosmakelijk mee verbonden en moet het ten val brengen, niet er voor weglopen. Dat is als een sardientje in een school sardines welke achterna gezeten wordt door een stel haaien en dan tegen zijn medesardines zegt, 'laten we uit het water springen, dan kunnen die haaien ons niets meer maken'. Als hij boft komt ons sardientje in een leeg sardineblikje terecht waar wat zeewater in staat, maar voor een school sardines geeft dat geen soelaas.
Productieve associaties en gemeenschappen zijn door socialisten van allerlei richtingen gezien als op hun best sympathieke bijverschijnselen in de beweging en op hun slechtst als een rem op de klassenstrijd. Anarchisten zullen in het algemeen tot een welwillender houding zijn gekomen dan marxisten. Puristen van beide richtingen wezen op die remmende werking, lieden die minder streng in hun leer waren wezen op het opbouwende karakter van het 'beginnen'.
Maar nu *ten vierde*. Ik verander één woord in Landauers oproep en ik heb de belangrijkste sociaal-economische ontwikkeling die zich in de westerse wereld heeft voorgedaan sedert de val van het Romeinse rijk in één zin samengevat – voorzover men zoiets althans in een zin kan samenvatten. De zin wordt dan 'Treten wir aus dem Feudalismus'. Laten we uit het feodalisme stappen.
Zo is de ontwikkeling van een feodale samenleving naar een burgerlijk kapitalistische namelijk verlopen. Zonder klassenstrijd! Althans zonder hetgeen socialisten als Marx en Bakoenin daaronder verstonden (en ik nog steeds versta). Dat is de strijd om het eigendom, het bezit of beter het beheer en de controle over de productiemiddelen. Hoe is dit te verklaren?
Voor een verklaring kijk ik naar de klassieke economische school van Adam Smith en Karl Marx. Zij gingen uit, zoals we zagen, van drie productiefactoren, arbeid, land en kapitaal. In de feodale samenleving van de Middeleeuwen waren er echter feitelijk maar twee. Land en arbeid. Beiden waren in handen van de adel en de kerk. Arbeid was bijna volledig aan de grond gebonden via horigheid, slavernij, herendiensten, pacht. Er waren gebouwen: burchten, kastelen, abdijen en kloosters. Maar die vormden geen kapitaal, zij produceerden niet, behalve voor de eigen behoeften.
De opkomende burgerij was niet geïnteresseerd in land en niet in landarbeid. Zij schiepen in een geleidelijk proces een vrijwel nieuw productiemiddel, het kapitaal. Adel en geestelijkheid hoefden hiervoor niet te worden bestreden, laat staan onteigend. En met het kapitaal ontstonden en groeiden de twee andere belangrijke scheppingen van de bourgeoisie, de stad en de staat. (Het is interessant dat alle drie deze scheppingen zich thans in crisis bevinden. Wat niet noodzakelijkerwijs tot hun ondergang hoeft te voeren.)
Het gevolg was dat burgerij enerzijds en adel en geestelijkheid anderzijds niet zo vijandig en als klassen tegenover elkaar kwamen te staan. Zoals later wel het geval zou zijn tussen bourgeoisie en proletariaat, tussen kapitaal en arbeid. Er ontstond eerst een coëxistentie en toen een symbiose tussen de burgerlijke

maatschappij en de feodale, daarna heel geleidelijk een in elkaar groeien waarbij de burgerlijke samenleving tenslotte de overheid kreeg.
Met die vreedzame coëxistentie en symbiose van feodaal en burgerlijk hebben veel historici – en niet alleen de marxistische – wel eens moeite gehad. Juist de grote industrielanden, Engeland, Frankrijk en Duitsland behielden immers sterk feodale trekken. Toch vallen de historische ontwikkelingen op hun plaats als men van die symbiose, van het in elkaar opgaan, uitgaat. Het gebeurde stap voor stap, kleinschalig en deelsgewijs, overal anders en volgens heel verschillende patronen. Nooit betrof het adel of burgerij in zijn geheel, steeds handelde het om kleine groepen of individuen.
Een voorbeeld. Over deze ontwikkeling naar een gecentraliseerde staat in Frankrijk schrijft de historische socioloog Norbert Elias in zijn boek *De Hofsamenleving* 'Steunend op de groeiende machtspositie van burgerlijke lagen distantieerde de koning zich meer en meer van de rest van de adel (…) Burgerij en koningschap verhieven elkaar wederkerig, terwijl tegelijkertijd de rest van de adel achteruitging' (p. 289). Wat hier opgaat voor Frankrijk, gaat niet op dezelfde wijze op voor Engeland waar opkomende burgerij en koningschap botsten en de oude adel zijn posities grotendeels behield. In Pruisen verliep het weer anders. En in het zeer burgerlijke Nederland was van een gecentraliseerde staatsvorming nauwelijks sprake.
Kijken wij naar de bovenbouw van cultuur, godsdienst en wetenschap, die volgens de marxisten bepaald wordt door de economische onderbouw, dan zien we vooral vreedzame verschuivingen. De reformatie wordt sedert Max Weber in verband gebracht met het opkomend kapitalisme. Vèr daarvoor had zich al een opmerkelijke ontwikkeling voorgedaan in de kerk. In het feodalisme waren kloosters en abdijen het zwaartepunt van kerkelijk leven, van wetenschap en kunst geweest. Abdijen waren soms ware multinationals met dochterkloosters over verre afstanden. Zij bezaten enorme geestelijke en wereldlijke macht.
Dit verschoof van de abdijen naar de kathedralen, van de abten naar de bisschoppen, van de kloosterlibrijen naar de universiteiten (lange tijd in handen van de geestelijkheid maar wel met een grotere zelfstandigheid), van het feodale platteland naar de opkomende steden met hun burgers. Aan het concilie van Clermont in 1095 waar paus Urbanus II opriep tot de kruistocht, namen naast 150 bisschoppen en zeventien aartsbisschoppen ook 250 abten deel, op voet van gelijkheid. In katholieke landen handhaafde de religieuze kunst zich naast de opkomende wereldlijke. Dit alles voltrok zich geleidelijk aan, niet zonder spanningen en botsingen, maar zonder iets dat op klassenstrijd duidde.

KLASSENSTRIJD

Nu, in de geschiedenis van de arbeidersbeweging, is wel degelijk sprake van klassenstrijd. Maar wat voor klassenstrijd? Ik zie een fundamenteel verschil tussen enerzijds de klassenstrijd om de *zeggenschap over de productiemiddelen* en anderzijds de klassenstrijd om de *vruchten van de productie*. Ik weet niet of dit onderscheid eerder is gemaakt. Ik kan mij niet herinneren het ooit tegen te zijn gekomen. De eerste vorm van klassenstrijd is die welke we al tegenkwamen en die ik – met Marx en Bakoenin –

de socialistische noem. De tweede tast de eigendomsverhoudingen niet direct aan. Stakingen en andere acties om loonsverhoging (of tegen loonsverlaging) en voor verbetering van de werkomstandigheden vallen er onder.
Het is deze tweede vorm welke centraal heeft gestaan in de arbeidersbeweging en in de geschiedschrijving ervan, waarin de nadruk ligt op de strijd. (Bij voorbeeld in het bekende boek van Ger Harmsen en Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid,* evenals andere publicaties van de marxistisch georiënteerde uitgeverij Sun, die in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw invloedrijk waren).
In feite zag men de strijd om de vruchten van de productie aan voor de klassenstrijd die tot revolutie en tot de onteigening van de (kapitalistische) onteigenaars zou voeren. Begrijpelijk is deze vergissing wel. In stakingen en andere acties van de arbeiders zelf is altijd een stuk van het socialistische ideaal verwerkelijkt. Het gevoel van bevrijding, van zelfbevrijding, je lot, en daarmee je menselijke waardigheid, in eigen handen nemen, de solidariteit met elkaar, de opofferingsgezindheid, ook van medearbeiders uit andere bedrijfstakken, het gevoel van eenheid en gemeenschap. Het leidde vrijwel nooit tot de overname van de productiemiddelen op grote schaal. Ook bedrijfsbezettingen waren doorgaans aan looneisen gekoppeld.
Het weerspiegelt zich in de cultuur van de propaganda. Die verschilde niet zo veel van het socialistisch realisme in Rusland, waarbij niet de reële werkelijkheid maar de gewenste werkelijkheid als realiteit werd afgebeeld. In de posters en spotprenten van met name de sociaaldemocratie wordt 'het' proletariaat voorgesteld als een reusachtige en gespierde arbeider in hemdsmouwen die de dwergachtige kapitalist – liefst afgebeeld met hoge hoed, dikke sigaar en horlogeketting – wel eventjes mores zal leren.
De beroemdste prent in ons land was die van Albert Hahn naar aanleiding van de spoorwegstaking in 1903. Een enorme arbeider houdt met een armgebaar het uitrijden van treinen uit een station tegen. 'Gansch het raderwerk staat stil, als uw machtige arm het wil' luidt het onderschrift. Hahn heeft vervolgprenten gemaakt, gericht tegen de repressie en het stakingsverbod van de worgwetten die het antwoord waren op de stakingen. Een prent ´Burgers wees niet bang. Gans het raderwerk komt weer op gang. De treinen rijden weer. De werkers nemen het spoor in eigen beheer!´ is helaas uitgebleven. De machtige arm kon de zaak tot stilstand brengen. Tot overname van de productiemiddelen is het nooit gekomen.
De uitkomst van de klassenstrijd om de vruchten van de productie was een ingroeien in de burgerlijke samenleving die er nog burgerlijker door werd doordat het proletariaat verburgerlijkte. Terwijl de heersende groepen uit het feodalisme ingroeiden in een nieuwe burgerlijke wereld, gebeurde het tegenovergestelde met het industrieproletariaat. De 'classes dangereuses' (gevaarlijke klassen) werden kleinburgers binnen de bestaande samenleving.
Teleurgestelde idealisten zeiden wel dat zoals de bijbelse Ezau zijn eerstgeboorterecht verkwanselde voor een schotel linzen, de arbeiders het socialisme hadden prijsgegeven voor de vleespotten van de welvaartstaat. Mijn oordeel is milder. Ezau had honger en wie minachting heeft voor Ezau die heeft nooit honger geleden. In de arbeidersklasse van de westerse wereld werd in Marx' tijd en nog lang daarna zware honger geleden. De strijd om de vruchten van de productie was reëel en heroïsch.

ANARCHISME

Goed, Marx valt! Maar hoe ver sleept Marx in zijn val het anarchisme mee? Nou, een heel end! De klassenstrijd heeft in het anarchisme een minstens even grote rol gespeeld als in het marxisme. Zeker in het anarchosyndicalisme dat het anarchisme koppelde aan de strijd van de vakbeweging. Loonstakingen en dergelijke zouden uitmonden in de algemene werkstaking en dat was het begin van de socialistische revolutie. Binnen de anarchosyndicalistische internationale en binnen de Spaanse sectie ervan, de CNT, is heftige strijd gevoerd, die tot afscheidingen leidde, over de vraag in hoeverre de klassenstrijd volledig centraal moest staan in de statuten. Puristen maakten er een dogma van.
(In *de AS 173/174*, *Achttiende Jaarboek*, heb ik uiteengezet waarom ik mij geen anarchosyndicalist meer noem, maar ook vermeld dat de anarchosyndicalist Arthur Lehning, die beslist geen marxist was, het wel de verdienste van Marx noemde de reële materiële strijd van de arbeiders gekoppeld te hebben aan het socialistische ideaal.)
Maar daar staat wel het één en ander tegenover. In het anarchisme stond de strijd om de productiemiddelen – wat ik dus de klassenstrijd in socialistische zin noem – centraal. 'Ouvrier, prends l'outil. Prends la terre paysan!' (Arbeider pak het werktuig, boer neem de grond in bezit.) Zo begint La Jurassienne, het lied van de Zwitserse Jura Federatie welke onder invloed van Bakoenin stond en waarvan Guillaume de voorman was (beiden werden in 1872 door manipulaties van Marx uit de Eerste Internationale geroyeerd).
Het samengaan van de woorden anarchisme en syndicalisme in anarchosyndicalisme legt al de verbinding tussen loonstrijd en strijd om de zeggenschap over de productiemiddelen. Zo werd het ook gezien. In de Spaanse revolutie van 1936 werd het waargemaakt. Zowel door industriearbeiders als door boeren.
De boeren. Het begrip klassenstrijd is bij de anarchisten altijd ruimer en meer omvattend geweest dan bij de marxisten. Bij de eersten omvatte het alle strijd tegen economische onderdrukking. Bij de tweeden speciaal, zo niet exclusief, die van het industrieproletariaat. Over boerenbewegingen werd nogal laatdunkend gesproken. Het behoort tot de ironie van de geschiedenis, waar marxisten zo vaak mee aan kwamen zetten, dat uitgerekend boeren de klassenstrijd in marxistische en socialistische zin hebben gevoerd. Overigens hebben marxisten zich wel druk gemaakt over de agrarische kwestie, misschien juist omdat Marx hier geen duidelijk aanknopingspunt gaf. De term 'kwestie' – of 'vraagstuk' – is hier veelzeggend, het gaat *over* de boeren, niet *door* de boeren.
Toch zijn het boeren geweest die vochten om het productiemiddel waar het voor hen om draaide: het land dat zij bewerkten. Vaak vochten zij letterlijk met de doorgaans schaarse wapenen in de hand. Machno en zijn aanhang in de Oekraïne, de landarbeiders in Andalusië, Zapata in de Mexicaanse revolutie en andere boerenbewegingen. Soms waren zij anarchistisch, soms door het anarchisme beïnvloed, altijd waren er parallellen met anarchistische opvattingen. De leus 'land en vrijheid' was een pro-

gram, zowel van de Zapatistas, als van de Spaanse anarchisten, als van Machno. En het was, evenals in vroegere eeuwen, altijd een strijd op leven en dood, zonder compromissen zoals bij loonstrijd mogelijk is, zonder genade, zeker niet van de kant van de bezitters.

Niet alleen het begrip klassenstrijd is bij het anarchisme ruimer dan bij het marxisme. Het anarchisme is gekoppeld aan een idee, een ideaal. Het marxisme ook wel, maar het zit als het ware vast aan zichzelf. In het bijzonder aan zijn wetenschappelijke pretentie. Het anarchisme kan zich van zijn ballast ontdoen. Bijvoorbeeld – zoals de historicus Max Nettlau deed – collectivistisch anarchisme (van Bakoenin), communistisch anarchisme (van Kropotkin) en anarchosyndicalisme als tijdgebonden te beschouwen. Het marxisme is zijn eigen ballast geworden.

BIJ HET GRAF VAN MARX

Bij de begrafenis van Marx in 1883 heeft Engels een korte rede gehouden die ik zeer indrukwekkend vind en die voor mij een klassieke marxistische tekst is. Hij sprak niet over zijn eigen verdriet of over het gemeenschappelijk verleden van studie en strijd, noch over de zorgen die en het verdriet dat Marx gekend heeft. Engels beperkte zich ertoe om in kort bestek de betekenis te schetsen die Marx in zijn ogen voor de mensheid had. Hij is volstrekt eerlijk en de kern van de nachtmerrie is er, onbedoeld, in terug te vinden. De rede staat in de Marxbiografie van Franz Mehring die Jan Romein vertaalde en beslaat daar maar anderhalve pagina. Ik citeer er uit.

'Zoals Darwin de wet van de ontwikkeling der organische natuur, zo ontdekte Marx de ontwikkelingswet van de menselijke geschiedenis: (…) dat de mensen voor alles eerst eten, drinken, wonen en zich kleden moeten, voor zij aan politiek, wetenschap, kunst, godsdienst enz. kunnen doen; dat dus de productie van de onmiddellijke materiële levensmiddelen en daarmee de telkenmalige economische ontwikkelingstrap van een volk of een tijdperk de grondslag vormt, waaruit zich de staatsinrichtingen, de rechtsbegrippen, de kunst en zelfs de godsdienstige voorstellingen van de betreffende mensen ontwikkeld hebben en waaruit zij dus ook moet worden verklaard – niet zoals tot nog toe geschiedde, omgekeerd. (…) En dat was nog niet alles. Marx ontdekte ook de speciale bewegingswet van de tegenwoordige kapitalistische productiewijze (…).'

De vergelijking met Darwin – die Marx zelf ook maakte – is interessant. In de tijd dat diens evolutietheorie ontstond dacht men dat de evolutie een onvermijdelijk verlopende ontwikkeling was geweest. Nu zijn we er wel achter dat het verloop ervan vol met toevalligheden zat. Alleen achteraf is het te reconstrueren. Met de menselijke geschiedenis ging en gaat het net zo.

Een wet is een altijd werkende kracht. In de geschiedenis en in de werkelijkheid zijn zoveel verschillende krachten die langs, tegen of met elkaar werken dat er geen ontwikkelingswetten in marxistische zin te distilleren zijn. Over de economische ontwikkelingstrap van allerlei samenlevingen en de veranderingen daarin gedurende de twintigste eeuw valt heel wat te zeggen. Maar wat schieten we ermee op? De concrete geschiedenis van de vorige eeuw is – zeker voor socialisten met idealen van menselijkheid – goeddeels bepaald door mensen als Hitler, Lenin, Stalin en Mao en door ideologieën, waaronder de marxistische.

Marxisten hebben de neiging om achteraf te betogen dat de gebeurtenissen wel moesten verlopen zoals ze verliepen. En als hun analyses van zowel het verleden, de actualiteit als de toekomst onjuist bleken – wat doorgaans het geval was – dan pasten zij die wel aan en zochten zij wel naar verklaringen waarom het niet volgens het te verwachten marxistische patroon was gegaan. Het kwam echter niet bij hen op om het hele idee van een ontwikkelingswet van de menselijke geschiedenis – laat staan dat Marx die ontdekt zou hebben – naar het rijk der fabelen te verwerpen. Of, om het in marxistisch jargon te zeggen, Marx naar de mestvaalt van de geschiedenis te verwijzen. Historici die zich marxistisch noemen zijn vaak op hun best in de hoofdstukken waar zij Marx ontwikkelingswet er buiten kunnen houden.

Interessant is voorts dat Engels het in zijn grafrede alleen heeft over 'het strijdende Europese en Amerikaanse proletariaat'. En verderop over 'zijn (Marx') miljoenen revolutionaire medearbeiders, die van de Siberische mijnen af over heel Europa en Amerika tot Californië wonen'. Voor het feit dat deze miljoenen het helaas af hebben laten weten bij het 'onteigenen van de onteigenaars' hebben de volgelingen van Marx en Engels wel verklaringen en excuses gezocht; de 'speciale ontwikkelingswet van de tegenwoordige kapitalistische productiewijze' bleef ook hierbij buiten schot.

De pijn van de marxistische nachtmerrie die op het bewustzijn drukt zit hem volgens mij vooral in de wetenschappelijke pretentie. Daar ging een grote bekoring van uit. Men meent greep te krijgen op de gebeurtenissen en de toekomstige ontwikkelingen. Vooral intellectuelen en jongeren die niet uit een socialistisch of arbeidersmilieu kwamen waren daar ontvankelijk voor. Zowel in de jaren dertig tijdens de grote crisis als in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw.

Dat leidt gemakkelijk tot de gedachte dat de gewenste toekomst aan de mensen is op te leggen. Daarvoor is macht nodig. Hoe meer hoe beter. Marx en Engels hebben de wetenschappelijke pretentie in het leven geroepen. De nachtmerries die de marxistische ideologie voor tientallen miljoenen mensen heeft gebracht, hebben zij zeker niet gewild. Als in een klassieke tragedie is er sprake van schuldloze schuld.

Na de val van de Sovjet-Unie werd van vele kanten vernomen dat nu bewezen was dat de maakbaarheid van de samenleving onzin was, althans zeer betrekkelijk. Maar het ging niet om de maakbaarheid; het was de oplegbaarheid die ontmaskerd was. Opleggen leidt tot verstarring en doodt de maakbaarheid. Een vrije samenleving laat zich niet opleggen.

Geloof in de 'lichtende toekomst' en de oplegbaarheid daarvan leidde tot de verering van de leiders, de opleggers, de machthebbers. Bij anarchisten vind je eveneens persoonsverheerlijking – in Nederland bijvoorbeeld Domela Nieuwenhuis – maar niet vanwege hun machtspositie (die zij vaak informeel wel hadden binnen de beweging).

BIJ HET GRAF VAN BAKOENIN

Bakoenin wordt vaak in beschouwingen over marxisme en anarchisme ten tonele gevoerd. Daarbij wordt dan aangenomen dat Bakoenin dezelfde positie binnen het anarchistische denken inneemt als Marx in het marxistische. Dat is on-

juist. Bakoenin is bewonderd maar er is geen bakoeninisme geweest. Hij stierf in 1876. Hetzelfde jaar was er een internationaal anarchistisch congres in Zwitserland. Daar werd hij herdacht als een groot revolutionair en een groot anarchist. Op dit congres zei zijn bekendste volgeling, Errico Malatesta, het volgende.

'We zijn geen "bakoeninisten" want wij delen niet al Bakoenins theoretische en praktische ideeën; maar bovenal zijn wij het niet omdat wij ideeën aanhangen, geen mensen; wij rebelleren tegen de gewoonte om in een mens een beginsel belichaamd te zien, een gewoonte die goed is voor politieke partijen maar totaal onverenigbaar is met het moderne socialisme.' Met deze woorden uit 1876 van de toen 23-jarige Malatesta hadden alle marxisten, leninisten, stalinisten, trotskisten, titoïsten, maoïsten, castristen enzovoort hun voordeel kunnen doen. Lieden die van alles verwachten van partijleiders en staatshoofden kunnen dat alsnog doen.

Ik verwacht niet dat de klassenstrijd, hoe heftig die ook mag zijn in China en andere opkomende machten, zal leiden tot overname van de productiemiddelen door werknemers. In de tekst van de *Jurassienne* werd al betrekkelijk snel het woord werktuig door machine vervangen.

Vandaag de dag zou je moeten zingen: neem de computer, pak de iPad. En als antwoord krijgen: mijn laptop zit in mijn tas, mijn iPad in mijn zak. Misschien ontwikkelt zich uit deze feiten tenslotte een geheel nieuwe productiewijze, zoals de burgerij zijn eigen productiemiddel, het kapitaal, schiep. Maar daar zou ik geen zinnig woord over kunnen zeggen. Misschien ontwikkelt zich toch zo iets als een uittreden uit het kapitalisme. Of waarschijnlijker, een eruit groeien. Zonder dat er sprake is van een zich volledig afzetten tegen de bestaande orde. Eerder en aanvankelijk in een vreedzame coëxistentie. En zonder het wat elitaire karakter dat sommige alternatieve gemeenschappen in het verleden soms hadden.

Ik maakte hierboven de vergelijking met sardines en haaien. Maar mensen zijn tenslotte geen sardines en geen haaien. De gedachte dat de bestaande vorm van economische groei tot verarming van mens en aarde voert en dat er genoeg is voor iedereen wint veld. Veel jonge mensen treden tijdelijk uit het productieproces en gaan een jaar of langer op reis. Veel anderen vinden meer vrije tijd belangrijker dan meer loon. Het woord 'alternatief' is ingeburgerd, de term 'verslaafde consument' veronderstelt dat er ook bewuste consumenten zijn.

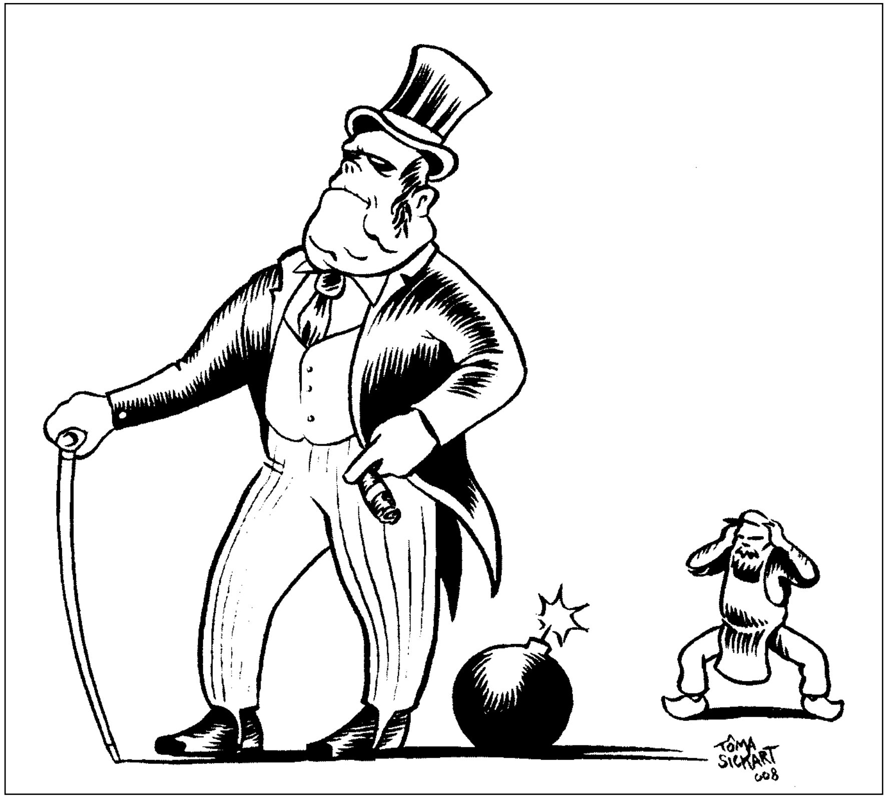
In het anarchisme zijn oude tradities van 'neem en eet', 'van de grote hoop nemen' en van het 'recht op luiheid' (trouwens geformuleerd door een schoonzoon van Marx) en van collectivisaties, alternatieve scholen, communes… Zelf heb ik in een artikel 'De pincode van Kropotkin' (in *de AS* 106) bepleit om ieder een minimum aan koopkracht te geven, zodat hij of zij in primaire levensbehoeften kan voorzien.

De enige beweging die de huidige crisis heeft laten zien was Occupy. Verrassend was de zeer snelle opkomst en verspreiding. Verrassend was de snelle verdwijning. Verrassend was het vreedzame karakter. Verrassend was dat alleen de publieke ruimte bezet werd en geen banken, bedrijven, of overheidinstellingen. Minder verrassend was dat men wel daden verwachtte uit de gebouwen van banken, bedrijven en overheid en zelf vrij passief bleef. Helaas.

Laat ik daarom ook eens iets aardigs zeggen over Marx. Hij schreef de statuten van de Eerste Internationale, die openen met de worden: 'De emancipatie van de arbeidersklasse moet het werk van de arbeiders zelf zijn.' Als ik op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis een periodiek met deze leuze tegenkwam dan was ik er zeker van met een orgaan te maken te hebben van de anarchosyndicalistische internationale die niet alleen de naam maar ook deze leus van de illustere voorganger had overgenomen.

Vandaag de dag zou ik arbeiders en arbeidersklasse vervangen door mensen en mensheid. Dat sluit het ook aan bij een woord van Kropotkin, 'act for yourselves', jullie moeten zelf handelen. Voeg daarbij het zelf denken over de socialistische idee waar Malatesta het over had, dan kunnen Marx, Kropotkin en Malatesta elkaar toch nog de hand reiken.

En sluit voor mij zich een cirkel. De lezing in Hasselt die ik in de aanhef van dit artikel noemde, had als titel 'Sterft Marx als anarchist?'

DE ECONOMIE, BESTAAT DIE ALS WETENSCHAP?

Rudolf de Jong

(1) De crisis rond de euro maakt duidelijk hoezeer onze samenlevingen nog lijden onder de keiharde klappen van de totalitaire molens welke in de vorige eeuw zo lustig gedraaid hebben. Iedereen heeft het over de schuld van 'de' Grieken. Het is totalitair om zo over mensen te denken. De gewone Griek is net zo verantwoordelijk – over schuldig heb ik het maar helemaal niet – voor de toestanden rond de euro als 'wij', 'de' Nederlanders. Verantwoordelijk waren de politici die de beslissingen namen over de invoering van de euro en hun ogen sloten voor problemen die zich voor zouden kunnen doen. Schuldig zijn de topmensen in de financiële wereld. Al zou ik ook hier van verantwoordelijkheid willen spreken. Zij zitten net zo gevangen in het bestaande systeem als de gewone man.
(2) Tot de euro is indertijd besloten op louter politieke gronden en niet op economische. Men wilde de kar van de Europese gedachte (lees de Europese Gemeenschap) lostrekken. Daarbij kwam de angst voor een te sterke positie van Duitsland na de hereniging. Thans proberen de politici (andere gezichten, zelfde kleuren als toen) de euro te redden en gooien daarbij diezelfde Europese gedachte overboord. Ten koste van de mensen.
(3) Als Nederlander *vraag ik die politici wat doet u om mijn Europese* medeburgers *in Griekenland, in Spanje, in Portugal en straks misschien in Italië te hulp te komen? Ik weet het antwoord: niets.*
(4) In Griekenland pleegde een apotheker zelfmoord, mensen sterven omdat zij hun medicijnen niet kunnen betalen. Pensioenen worden hun ontnomen. In Spanje is de helft van de generatie waar het in een samenleving op aankomt werkloos. De generatie die de opleidingen voltooid heeft, gezinnen sticht en een volgende generatie opvoedt. Over een Marshallplan ten behoeve van de mensen *heb ik niets gehoord, toch zou dat de consumptie en daarmee de economie kunnen stimuleren.*

Vroeger gingen economische leerboeken vaak uit van de eenling, de *homo economicus,* die zich, door rationele beslissingen te nemen, kon redden in een wereld van vraag en aanbod. Wie daarin niet slaagde was een slampamper of erger. Men sprak over deze benadering van de economie wel van robinsonades. Naar Robinson Crusoë die, nadat zijn schip was vergaan, moest overleven op een onbewoond eiland en daar wonderwel in slaagde. (Overigens vergat men daarbij te zeggen en te bedenken dat Crusoë overleefde omdat hij in een samenleving was groot gebracht en hij uit het vergane schip geweren, munitie en de gereedschapkist van de timmerman kon redden.)
In de tijd van de grote depressie in de jaren dertig van de vorige eeuw sneuvelde de idee van de robinsonade. Allerlei mensen die levenslang hard gewerkt hadden kon men niet afdoen als slampampers. Men ging luisteren naar de econoom Keynes die zei 'er is geen man op een eiland, er is een man in de straat', mensen maken deel uit van een samenleving die een economisch geheel vormt. Via het ingrijpen van de staat kon de economie weer op gang komen (waarbij de wapenindustrie een grote rol speelde) en daarmee werd de bestaande samenleving gered.
Wat we thans zien zou ik Robinnades willen noemen. Naar Robin Hood die stal van de rijken en gaf aan de armen. Daarom moest hij zich voor de machthebbers verschuilen in het struweel van het woud. De Robin Hoods van vandaag doen het omgekeerde. Zij stelen van de man in de straat om de euro, de banken en de financiële wereld, te redden. Alleen, zij hoeven zich niet in het struweel te verbergen, want zij zitten op het fluweel van de machthebbers. Je mag zo langzamerhand wel van een maffiakapitalisme spreken.
Maffiakapitalisme. Dat is niet aardig. En niet geheel correct. Maffia veronderstelt bewuste criminaliteit. Het betekent wel een samenleving die zich er niet van kan bevrijden en verbondenheid met de politiek.

WETENSCHAP

Ik ben geen econoom, heb nooit in een economische omgeving gewerkt en heb in mijn werk nauwelijks met de financiële kanten ervan te maken gehad. Wel heb ik 'algemene politieke en sociale wetenschappen' gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam in de tijd dat economie daar een zeer zwaar vak en voor velen een struikelblok was. Het werd gegeven door professor Kleerekoper tegen wie twee bezwaren bestonden. Hij was zeer autoritair. Hij behandelde nauwelijks de actuele economische zaken en vermeed de discussie met de opvattingen van Keynes. Wel leerde hij mij enigszins wetenschappelijk te denken en bracht hij mij een aantal grondwaarheden bij. Ik noem er drie.
De stand van een wetenschap wordt niet bepaald door de heftigheid waarmee wetenschappers elkaar bestrijden, maar door de vraagstelling waarover ze discussiëren. In een samenleving waarin men het niet eens is over de vraag of de maan van zilver of van geitenkaas is, is de wetenschap van de astronomie minder ver dan bij ons.
Bij financiële transacties moet je altijd kijken of er productie achter zit. Koop ik een nieuwbouwhuis voor twee ton dan staat daar het werk van de bouwvakkers tegenover. Verkoop ik het de volgende dag met een winst van een halve ton, dan staat er geen productie tegenover die halve ton.
Je moet wetenschap altijd van techniek onderscheiden, hoe ingewikkeld technieken ook kunnen zijn. De wetenschap gaat uit van een vraagstelling en probeert daar een antwoord op te geven. De techniek probeert een probleem op te lossen. En, oh ja, als ik het mij goed herinner was het thema van Kleerekopers afscheidscollege: het algemeen belang bestaat niet. Het is altijd een groepsbelang dat zich als algemeen belang presenteert.
Na de universiteit heb ik nog wel eens een populair boek over de economie gelezen. Ik kwam er om de paar bladzijden de mededeling tegen dat alles met alles samenhangt.
Met deze economische bagage in het hoofd hoorde ik van het ineenstorten van de huizenmarkt en de hoge hypotheken in Amerika. Sindsdien volg ik het economisch nieuws en vooral de commentaren met een kritisch oog. Kortom, ik doe aan wetenschappelijke waarnemingen.
Na de eerste berichten over de hypotheken in Amerika hoorde ik de toenmalige premier Balkenende op de televisie ver-

klaren dat de Nederlandse economie buiten schot bleef. Het was een financiële zaak, de echte economie stond daar los van en zeker de Nederlandse. Hallo, dacht ik, alles hangt toch met alles samen? En hoe zit het met de productie waar Kleerekoper het over had? Ik verwachtte kritische reacties. Maar die bleven uit. Jaren later zag ik Wellink, ouddirecteur van De Nederlandse Bank voor een parlementaire enquêtecommissie verklaren dat de gebeurtenissen in Amerika voor hem als een donderslag bij heldere hemel waren gekomen.

Nu, zo'n donderslag is mij wel eens overkomen toen ik bij zonnig weer was gaan fietsen. Ik kwam drijfnat thuis. Toen ik het mijn dochter vertelde was haar reactie: 'Had je dan niet naar het weerbericht geluisterd?' Hoewel het weerbericht ons wel eens in de steek laat is de wetenschap van de weerkunde kennelijk verder ontwikkeld dan die van de economie.

In de jaren tussen de beide uitspraken heb ik zeker tweeduizend artikelen, interviews, uitspraken enzovoort enzovoort over de crisis gelezen. Ruw geschat van zo'n honderd verschillende deskundigen. Ik stel het volgende vast.

(1) Alle deskundigen hadden indrukwekkende papieren. Leden van internationale denktanks, hoogleraren, gerenommeerde commentatoren, verantwoordelijke politici, beleidsmakers bij internationale instellingen.

(2) Hun commentaren en aanbevelingen liepen sterk uiteen en er was niet altijd een directe relatie te leggen tussen hun zienswijze en de visie van de instelling waar zij werkten. Over de gevolgen van hun aanbevelingen waren zij het evenmin eens. Een aantal van hen, vooral politici, wijzigden hun mening min of meer in de loop der tijd.

(3) Slechts twee hadden het over de perspectieven op een langere termijn (twintig à dertig en dertig à veertig jaar). De één was een Chinees. De ander was ook een Chinees. Beiden hadden het alleen over hun eigen land. Dat versterkte mijn mening dat het bij alle voorstellen om technieken ging.

(4) De woorden en uitdrukkingen die gebruikt werden waren dezelfde van altijd. Ze werden soms wonderlijk gebruikt. Zo het woord markten. Ik leerde als definities ervan kennen: 'de markt is de plaats waar vraag en aanbod elkaar ontmoeten' en 'de plaats waar geruild wordt'. Nu las ik 'de markten verlangen', 'de financiële markten eisten', 'de financiële markten reageerden extreem chagrijnig', 'wat markten willen', 'de markt moet maar eens een lesje hebben'. Wonderlijk wat men op zo'n ontmoetingsplaats allemaal tegenkomt. Alleen het woord mensen ontmoette ik er zelden of nooit.

(5) De hamvragen werden niet gesteld. Hoe komt het dat economische deskundigen zulke verschillende opvattingen hebben? Toch wel een relevante en voor de hand liggende vraagstelling voor de economie als wetenschap. Waar ligt de werkelijke – structurele – oorzaak van alles? De hypotheken en de huizen waren daarvan slechts de symptomen. Met symptoombestrijding is men bezig. Waarom heeft de economie als wetenschap niet voorzien dat en waardoor het misging? Waarom kwam het als een donderslag?

INCIDENT EN SYSTEEM

Ik las eens een interview met een spraakgeleerde. Hij hield graag lezingen voor schoolkinderen. Hij legde hen uit dat alleen mensen spraak en taal konden ontwikkelen. Dat hield verband met de spraakorganen, het strottenhoofd, de tong, de keel en dergelijke. Bij de mens is dat alles zeer ontwikkeld en ingewikkeld waardoor spraak en taal mogelijk worden. Bij apen zit het allemaal veel simpeler in elkaar, zij kunnen geen spraak ontwikkelen.

Na afloop van de lezing stak een jongetje van een jaar of tien, twaalf zijn vinger op en vroeg: 'Als onze taal te ingewikkeld is voor de simpele spraakorganen van de apen, waarom ontwikkelen ze dan niet een heel simpele taal?' En, zei de spraakgeleerde in het interview, daar had ik geen antwoord op, want die vraag had ik mijzelf nooit gesteld.

Ik zie deze bekentenis van de spraakgeleerde als een indrukwekkend voorbeeld van een wetenschappelijke geesteshouding. Een jongetje kan op je vakgebied, waar je jaren op werkt, een zinnige vraag stellen die nooit bij je is opgekomen! Maar zou ik zo'n vraag kunnen formuleren? Ik heb de crisis niet voorzien. Maar misschien had ik het gekund.

Op een dag in 1995 zei mijn vrouw, die naar het nieuws had geluisterd: 'Weet je wat ik zojuist hoor? Een jongeman van nog geen dertig jaar heeft in Singapore waar hij voor een oude gerenommeerde Engelse bank werkte, zijn zaak voor anderhalf miljard opgelicht. Het geld heeft hij vergokt. Hij is gepakt maar die bank gaat misschien failliet.' Ik reageerde in drie etappes, die mij representatief lijken voor negentig procent van de mensen: 'Het is niet waar!', 'Maar dat kan toch helemaal niet?', 'Nou, wel een slimme jongen.'

Maar het was wel waar. Het kon dus. En die jongen was net niet slim genoeg geweest. Het ging verder zoals het gaan moest. De fraudeur kreeg een eerlijk proces en gevangenisstraf. De bank – en alle andere banken – scherpten de regels aan zoals dat heet en het zou nooit meer gebeuren. (Wonderlijk dat ze altijd de regels aanscherpen als het probleem is dat de regels overtreden worden.) Het was een incident geweest. Incident gesloten. Punt uit.

Zo redeneerde iedereen. Ik ook. En waar ging die redenering nu de mist in? Zij ging goed tot en met 'punt'. Maar daar had niet 'uit' op moeten volgen. Na 'punt' had een nieuwe alinea moeten volgen, luidende: 'Zeg mij wat uw incidenten zijn en ik zal u zeggen wat uw systeem is.' De fraude was een incident. Het feit dat jonge mensen beslissingen nemen over tientallen, ja honderden miljoenen dollars, *die niet hun eigendom zijn*, is systeem.

Ik zet eigendom cursief. Als ik tien miljoen heb en ik verbras die dan kan je dat stom of immoreel vinden. Maar het was mijn geld. Ging het om familiekapitaal, waar anderen op rekenden en er misschien al financiële verplichtingen mee waren aangegaan, dan ligt de zaak geheel anders. Uit alle informatie over het reilen en zeilen van de financiële wereld die nu naar buiten is gekomen blijkt dat noch de topmensen in de financiële wereld noch de uitvoerders van de thans zo omstreden praktijken zicht hadden op hetgeen er gebeurde met hun eigen gelden en met de hun toevertrouwde gelden.

Dan nu de tienjarige jongetjesvraag. *Kan een samenleving die berust op het particulier eigendom van de productiemiddelen blijven voortbestaan als niemand meer de controle, ja het zicht, over zijn geld en daarmee over zijn eigendom heeft?* Het is maar een vraag en ik heb er zelf geen antwoord op. Ik kan er hoogstens enkele kanttekeningen bij plaatsen.

KANTTEKENINGEN

In *de AS* 169/170 (Kapitalisme: van crisis naar crisis) werkte ik drie stellingen uit. (1) De vrije markt bestaat niet. (2) Privatisering leidt tot bolsjewisering. (3) Voor een goede analyse van de economische crisis moet men nadenken over het begrip uitbuiting. Ze komen hieronder, in verkorte vorm, ter sprake bij enkele nummers.

(1) Het stellen van de schuldvraag inzake de crisis (zelfs de Chinezen die zo makkelijk geld leenden aan Amerika worden genoemd) is eigenlijk verwonderlijk. Iedereen – bedrijven, overheden, personen – volgde juist de gulden regel van het systeem. Die luidt immers: ieder voor zich en de onzichtbare hand voor ons allen. En dat deden al die financiële instellingen, de ondernemingen en de overheden. Zij volgden het belang van hun organisatie. En binnen die organisaties stelden de mensen aan het roer veelal hun persoonlijke belangen centraal.

(2) De godheid, onzichtbare hand geheten, bleek – zoals elke godheid – onzichtbaar en niet te bestaan. De zichtbare aanbidders van die godheid zitten nu met hun handen in het haar. Toch blijven ze er in geloven. De woorden, termen en dogma's van het systeem blijft men gebruiken. Men blijft er dus ook in denken. Ik geef enkele voorbeelden.

(3) Neem de term 'vrije markt'. Een vrije markt kan alleen bestaan als er sprake is van een zekere gelijkheid tussen koper en verkoper en daarmee van een zekere mate van onafhankelijkheid van de ander. In de huidige economische wereld is eerder sprake van gedwongen winkelnering dan van de oude leus 'de klant is koning'. De privatisering, bedoeld om de vrije markt te versterken, heeft het tegenovergestelde ten gevolge gehad. De klant is rechteloos onderdaan geworden.

(4) Privatisering was het wachtwoord na de ineenstorting van de Sovjet-Unie en tevens het antwoord op het economisch model ervan, het staatscommunisme. Zonder het te beseffen werd hetgeen in Sovjet-Rusland de voordeur was uitgegooid in het westen door de achterdeur naar binnen gehaald. In Sovjet-Rusland ging het om het halen en liefst overtreffen van de norm van het plan. In het westen werd het afrekenen op prestatie.

In beide gevallen leidde het tot geknoei met de prestaties. Vrijwel in de gehele publieke sector gebeurt dit. Het onderwijs, de zorg, het openbaar vervoer. Het afrekenen op de prestatie betekende afwentelen op de werkvloer en op de burgers.

Eén goed ding heeft de crisis meegebracht. Veel gesjoemel en veel fraude komt aan het licht. Zowel in de private, de semipublieke als in de publieke sector. Het wordt steeds als incidenteel gezien en behandeld. Maar het is structureel.

Evenals in Rusland was de reactie op het gesjoemel met de prestaties méér regelgeving, méér controle. Hetgeen alleen maar aantoont dat de privatisering niet tot een vrije markt heeft geleid. Want dan zou de onzichtbare hand toch ingegrepen hebben?

(5) De uitdrukking 'loon naar prestatie'. Die is zinloos als er geen maatstaf voor prestaties is. Die maatstaf verschilt volledig als we het hebben over een afzonderlijk bedrijf of instelling en als we het hebben over de samenleving. Vanuit de samenleving gezien is de zorg voor de fysieke continuïteit van primair belang. En er is geen diersoort die zoveel tijd en energie in het opvoeden en groot brengen van het nageslacht steekt als de mens moet doen. De grootste prestaties hiervoor worden geleverd door de opvoeders en dat zijn nog altijd in de eerste plaats de moeders. Hun prestaties zijn sociale prestaties, van belang voor de hele samenleving. Maar er is zelfs geen maatstaf voor.

In onze maatschappij worden deze sociale prestaties in ieder geval niet hoog beloond. Dat is wel het geval met individuele prestaties, het vermogen om voor de eigen positie te zorgen, zichzelf te verrijken. De bonussen zijn er het symbool van.

(6) Er is een nieuwe uitdrukking bijgekomen. 'Too big to fail', te groot om failliet te gaan. Niemand staat er bij stil dat het faillissement de kracht van het kapitalistische systeem is. De afzonderlijke ondernemingen kunnen falen en verdwijnen, juist daardoor blijft het systeem in stand. Zoals in een republiek, anders dan in een monarchie, het staatshoofd kan worden afgezet zonder dat het republikeinse systeem er door in gevaar komt, ja er door versterkt kan worden. 'Too big to fail' betekent dat het systeem faalt.

(7) Uitbuiten is een vorm van afwentelen van de kosten. We kennen het traditionele uitbuiten van de arbeiders. Je kan ook afwentelen op de consumenten, op de samenleving, op het milieu en op de toekomst. Al deze vormen komen voor. Bij reorganisaties kijkt de organisatie naar eigen voordeel. Als mensen moeten afvloeien en hun werk verliezen zijn de kosten van het vangnet (uitkeringen) voor de gemeenschap. Dit is ook het geval als mensen door een reorganisatie een burn out krijgen of volledig afknappen op werk dat zij altijd met plezier deden. En wie kent niet zulke gevallen, alleen al in het onderwijs? Het bedrijf of de instelling maken een rationele afweging. De gemeenschap kan dat niet. Berekeningen en analyses zitten, als het om de samenleving gaat, daardoor vol onzekerheden en onjuistheden.

(8) Alles wat nu gebeurt en wordt voorgesteld gaat over groei (zonder naar de gevolgen te kijken), over het in orde krijgen van de staatsfinanciën en over strengere regelgeving en controle. Noch uit het bedrijfsleven, noch uit de politiek, noch uit de wetenschap heb ik originele denkbeelden vernomen. Vandaar mijn vraag: de economie, bestaat die als wetenschap?

Er bestaat een oude omschrijving van het socialistisch ideaal. Ik meen van Saint-Simon. 'We moeten de heerschappij over mensen vervangen door de administratie van de dingen.' Ik meen dat dit aardig bereikt is. Alleen jammer dat mensen steeds meer als dingen worden geadministreerd en dat de administratie in handen is van vakidioten die hun vak niet verstaan. En als een vakidioot zijn vak niet kent houd je de idioot over.

BOEKENMARKTEN

Op zaterdag 19 januari 2013 wordt in Utrecht weer een anarchistische boekenmarkt gehouden, georganiseerd door AK Utrecht. De markt vindt plaats in Moira, Wolvenstraat 10; openingstijden 10:00 tot 17:30 uur. Er zijn ook workshops en discussies. Avondprogramma: www.acu.nl.
De ieder jaar weer drukbezochte anarchistische boekenmarkt in Gent wordt ditmaal gehouden op zaterdag 2 maart 2013 in De Centrale, Kraankinderstraat 2, 9000 Gent (België). Meer informatie: www.aboekenbeurs.be

HOE HOORT HET EIGENLIJK IN EEN MONARCHIE?

Een pleidooi voor de Republiek!

Rudolf de Jong

Republikein ben ik altijd geweest. Een aantal malen heb ik daar ook blijk van gegeven, in geschrifte en zelfs door een beetje actie te voeren. Het was steeds bij koninklijke huwelijken. Dat van Irene, van Beatrix en Claus en bij dat van Willem Alexander en Máxima. Na het laatste huwelijk sprak ik op een solidariteitsbijeenkomst met de man die een zakje verf naar de gouden koets had gegooid. Het onderstaande is ten dele op die toespraak gebaseerd.

Ik ben een vrijdenker. En een kosmopoliet. En een republikein. En dat alles van huis uit. Om precies te zijn, vanuit het huis van mijn grootvader. En deze, de oude Graddes, werd nog geboren in de eerste helft van de negentiende eeuw. Tijdens de regering van Z.M. Koning Willem II, de betovergrootvader van onze huidige vorstin. Waarmee ik maar zeggen wil: God, Nederland en Oranje, ik heb ze niet met de paplepel naar binnen gekregen.

En weet u wat nu het gekke is? Ja, het hele rare? Elke keer als er iets aan het handje was met 'God, Nederland en Oranje' – en dat is nogal eens gebeurd tijdens mijn leven – had ik het gevoel zowat de enige in dit land te zijn die een antwoord heeft op de vraag: Hoe hoort het eigenlijk? Hoe hoort het eigenlijk in een constitutionele monarchie? Ik zie wel allerlei figuren toesnellen om het vaandel van Oranje hoog te houden maar in feite halen zij dat vaandel omlaag, ja door de modder.

Hoe kan dat nou? Hoe kan ik, een anarchist nota bene, het beter weten dan al die Oranjeklanten? Over die vraag heb ik lang nagedacht. Het antwoord dat ik tenslotte vond luidt: er zijn in dit land geen monarchisten en nauwelijks republikeinen. Nederland kent orangisten en anti-orangisten. De eersten zijn te laf en te karakterloos om de constitutionele monarchie te verdedigen tegen de monarch. De laatsten doorgaans idem dito en bovendien te ruggengraatloos om voor een republiek in het krijt te treden. Dat er geen monarchisten zijn werd mij goed duidelijk door iets wat Anton Constandse (oud-redacteur van *de AS*) mij eens vertelde. Een uitgever had hem benaderd voor een boek over monarchie of republiek, waarin voorstanders van beide instellingen aan het woord zouden komen. Nu, Constandse wilde wel een artikel ten gunste van de republiek schrijven. Na een weekje belde de uitgever weer. Het boek ging niet door want hij had niemand kunnen vinden die voor de monarchie had willen schrijven. Constandse reageerde enigszins verbaasd, hij kon wel een half dozijn namen uit zijn mouw schudden van mensen die het voor het koningschap opnamen. Maar nee, zei de uitgever hem, dat zijn allemaal voorstanders van de monarchie onder het huis van Oranje, en dat alleen voor Nederland. Principiële aanhangers van het monarchale principe waren er niet in ons land.

Voorzover ik het zelf heb kunnen nagaan is het laatste principiële pleidooi voor de monarchie als instelling in 1922 vernomen. Tijdens de bespreking van de grondwetherziening, die in 1923 zijn beslag kreeg, in de Tweede Kamer. Bij deze herziening werd de erfopvolging van de kroon (welke 'is en blijft opgedragen aan Z.M. Koning Willem I en zijn wettige nakomelingen') beperkt tot koningin Wilhelmina en haar wettige nakomelingen. Op zich was dit al eigenaardig. Behalve koningin Wilhelmina, van wie duidelijk was dat zij geen kinderen meer zou krijgen, was er alleen haar dochter Juliana, toen dertien jaar oud. De mogelijkheid dat het land zonder erfopvolger(ster) zou komen te zitten was dus vrij reëel. Toch bepleitte slechts één Kamerlid de monarchie in stand te houden als er geen wettige nakomelingen van Wilhelmina meer waren en dus om dan een ander vorstenhuis te zoeken. Ook voor de orangisten geldt: Oranje of de republiek.

Dit verklaart de krampachtigheid waarmee gereageerd wordt als er iets aan het handje is rond een persoon uit het huis of uit de familie. Iedereen gaat het over de personen hebben. Over de instelling (de constitutionele monarchie) wordt zo lang mogelijk gezwegen. De 'zaak Zorreguieta' (het is al onjuist om het zo voor te stellen, het was een zaak Willem-Alexander) tijdens de regering Kok is er een typisch voorbeeld van.

Van de volksvertegenwoordigers ging niets uit. Zij gedroegen zich als piepkuikens in een oranje braadpan die zich angstig fladderend afvroegen of die Kok wel de regie voerde over het Argentijnse liefdesvuurtje onder die pan. Nu, die regie had Kok helemaal niet. De leden van het koninklijk huis voerden een eigen regie, soms een beetje dom. Elke scribent en elke columnist kon zijn poot oplichten tegen de leden van dat huis. 'Bea constrictor' was nog wel het minste. De Argentijnse vader speelde een eigen spel.

ARGUMENTEN

Oranjeklanten schoten te hulp zonder te beseffen dat hun argumenten nogal republikeins waren en het koninklijke vaandel omlaag haalden. Ik noem er een paar.

Eén. 'Die jongen mag toch trouwen met wie hij wil!' Inderdaad, dat mag die jongen. De Prins van Oranje mag het niet. Als hij afstand doet van die titel en zijn erfrecht is hij 'die jongen' en mag hij iedereen uitnodigen op zijn bruiloft.

Twee. 'Mag men een vader verbieden op de bruiloft van zijn dochter aanwezig te zijn?!' Als het de waardigheid van het Koninklijk Huis en daarmee van het land betreft wel. Koningin Juliana en Prins Bernhard waren niet aanwezig op het huwelijk van hun dochter Irene met een prins van oude adel, maar tevens een man met politieke aspiraties in het land van de fascistoïde Franco. En Irene had niet eens toestemming aan de Staten-Generaal gevraagd.

Drie. 'Wat hebben wij met die schoonvader te maken?' In een republiek weinig of niets, in een monarchie als de onze raakt hij geparenteerd aan de koninklijke familie en die is in zijn geheel kwetsbaar.

Vier. 'Maar die mensen hebben toch ook recht op een privéleven?' Ja, ze zitten in een gouden kooi. Ik ben er op tegen om mensen in een gouden kooi te zetten. Maar als zij de sleutel van die kooi in handen hebben en bovendien de sleutel van een van de best gevulde brandkasten van Nederland, dan moeten ze niet

zeuren. Overigens hebben ze wel een stuk privéleven, alleen van een ander soort dan de doorsnee Nederlander. Trouwens, dat geldt ook voor zeer bekende Nederlanders. De leden van ons vorstenhuis, zo is mijn indruk althans, zouden graag een duidelijk afgebakend gebied (hier niet territoriaal bedoeld) zien waar hun privéleven onaantastbaar is. Zo'n afbakening is echter niet mogelijk.

De vraag is, wie en wat bepaalt de grenzen van het privéleven. Dat behoort de politiek te doen. En wat op het ene moment kan, kan op het andere moment niet. In Nederland schieten de politici (in de eerste plaats de regering) hierin regelmatig tekort, uit angst om voor anti-oranje te worden aangezien.

Hierdoor krijgt de vorst(in) soms de kans die grenzen zelf te bepalen, waardoor de ministeriële verantwoordelijkheid wordt aangetast. Dat gebeurde in de zaak Willem-Alexander.

Wat had Kok moeten doen? Zodra hij van een bijzondere relatie tussen de kroonprins en Máxima – al was het maar bij geruchte – had vernomen had hij een onderhoud met de prins moeten hebben en deze het volgende moeten voorhouden. Indien de verhouding tussen u en mevrouw Máxima serieus is of wordt dan zijn er drie mogelijkheden waaruit u moet kiezen. (1) U geeft uw rechten op en trouwt met de vrouw van uw keuze. Dan wordt u geen koning maar blijft een prins die aller sympathie heeft. (2) U ziet van een huwelijk af. Dan bent u een tragische prins en wordt u een koning die plicht voorop heeft gesteld. (3) U vraagt toestemming van de Staten-Generaal voor een huwelijk met mevrouw Máxima. Er zijn dan drie problemen met betrekking tot de vader. Hij is katholiek, hij is gescheiden, hij diende een misdadig en moorddadig regime op een zeer hoge post.

De eerst twee bezwaren zullen geen moeite opleveren bij de (paarse) regeringspartijen, maar ik moet ze wel voorleggen aan de christelijke partijen want die moeten met het huwelijk akkoord kunnen gaan. Het derde bezwaar maakt de vader volstrekt onacceptabel. Hij komt Nederland nooit binnen, niet bij het huwelijk, niet daarna. Contact van u of uw vrouw met hem in het buitenland kan alleen na voorafgaand overleg met en toestemming van de regering. U dient, zodra er sprake is van serieuze huwelijksplannen een en ander direct aan haar mede te delen zodat zij met haar familie overleg kan plegen over de gevolgen die een huwelijk voor haar en haar familie heeft. Ik zal de fractievoorzitters op de hoogte stellen van het regeringsstandpunt en dit standpunt ook niet als staatsgeheim beschouwen.

Dat was duidelijk, constitutioneel en transparant geweest. En waardig. Nu werd Máxima toch een beetje als een dievegge in de nacht Nederland binnen geloodst.

Bovendien was het fatsoenlijk geweest tegenover de familie Zorreguieta. Vooral de vader, maar ook Máxima en de rest van de familie, zijn onbehoorlijk behandeld. Je kan de vader een knecht van criminele politieke gorilla's noemen en medeplichtig vinden aan de misdaden van hun regime. Maar je mag mensen niet vernederen. Dat is door de aanpak van de regering Kok, of beter het gebrek aan aanpak, wel gebeurd. Ik hoorde op de Nederlandse televisie een Argentijn, die zichzelf een oude vriend van de familie Zorreguieta noemde. Hij betoogde dat een Zorreguieta nooit zou accepteren dat zijn dochter zou trouwen zonder hem en dat een dochter ophield een

Zorreguieta te zijn als zij accepteerde dat haar vader niet op de bruiloft mocht komen. Hetgeen dus toch gebeurde. Was Kok duidelijk en transparant geweest dan hadden de leden van de familie Zorreguieta in alle rust onderling kunnen overleggen en was niemand voor het blok gezet.

Wel, het is thans allemaal verleden tijd. Maar nog steeds een onvoltooide. Kok is eveneens te verwijten dat hij geen definitieve streep onder de zaak Zorreguieta trok. Bij andere crises rond het koningshuis – Greet Hofmans, de kwestie Irene, de Lockheed-affaire – gebeurde dat wel. Wat als de vader van de aanstaande koningin der Nederlanden aanwezig is als zijn schoonzoon ingehuldigd wordt als koning? Kok liet die vraag in het midden en daar ligt hij nog steeds. Het is niet te verwachten dat de huidige politici anders zullen reageren dan destijds. En de meerderheid van degenen die destijds zo dapper van hun anti-orangistische gevoelens blijk gaven is allang gewonnen voor de prinses. 'Het is alweer zo lang geleden' en 'een streep eronder' zullen wel hun argumenten zijn. Maar wat als ik als een Uilenspiegel het feest zou verstoren en posters zou ophangen met de volgende tekst:

Attentie!
Er is een ontsnapte Argentijnse gorilla gesignaleerd in de omgeving van het Noordeinde in Den Haag.
Het dier bewoog zich in de richting van de Nieuwe Kerk in Amsterdam.
Dit beest is kwaadaardig!
Maar gaat direct op de loop als men hem toeroept 'Donde están los desaparecidos?' (Waar zijn de vermisten?)

Men zal mij weinig kunnen doen. Kok verklaarde destijds in de Tweede Kamer dat wij niets met die vader te maken hadden. Van belediging van iemand van het koninklijk huis kan geen sprake zijn, want daar hebben wij wel mee te maken. Leuk voor het nieuwe koninklijk paar zal het niet zijn. De poster zal wel genegeerd worden of afgedaan als folklore die er nu eenmaal bij hoort. Het bevestigt in feite mijn uitgangpunten. Nederland kent geen monarchisten maar orangisten, nauwelijks echte republikeinen maar wel anti-orangisten. Het gevolg is dat 'als er wat aan het handje is' met Oranje, het om personen draait, niet om monarchie of republiek als instellingen. De monarchie als instelling laat men zorgvuldig buiten schot.

NEDERLAND EN ORANJE

Als het hen zo uitkomt reageren potentiële republikeinen overeenkomstig. Ze nemen het op voor de persoon van de monarch en niet voor de grondwet. Zoals in 1956. Koningin Juliana ging buiten haar constitutionele boekje door in het openbaar tegen de politiek van de regering in pacifistische standpunten te verkondigen. Het werd een conflict. Het orgaan van de vredesbeweging *De Derde Weg*, dat het inhoudelijk met Juliana eens was, betoogde dat de 'eeuwenoude traditie van gewetensvrijheid' ook voor de koningin gold. (*De Libertijn*, het blad van de humanistische jongeren, waar mijn broer toen hoofdredacteur van was, was voor zover ik weet het enige blad dat *De Derde Weg* hierover terecht wees.)

Veel mensen die voor de republiek zijn hopen dat Oranje zichzelf wel zal opheffen, of aan schandalen ten onder zal gaan, dan wel in de hoge kosten zal vastlopen. Dan gaat het wel weer om persoonlijk handelen van de leden van het Koninklijk Huis. Er is een oude re-

volutionaire leus: ‘oorlog aan de instellingen, vrede aan de mensen’. Ten aanzien van de monarchie lijken orangisten zowel als anti-orangisten die leus om te keren. Ik houd mij bij de oorspronkelijke versie.
De monarchie als instelling is in strijd met de menselijke waardigheid. Zowel die van de monarch als van de onderdanen. Het woord onderdaan spreekt voor zich. Verder ontbreekt de transparantie waar tegenwoordig iedereen het over heeft. Hier is de uitdrukking ‘het geheim van het Noordeinde’ duidelijk genoeg. Pas na historisch onderzoek komt men er (soms) achter in hoeverre en met hoeveel moeite de mythe van de ministeriële verantwoordelijkheid stand hield. En dan schrik je hoe vaak dat niet het geval was.
Wat pleit daar tegenover voor de monarchie? Stabiliteit wordt nogal eens aangevoerd. Het tegenovergestelde is het geval. De monarchie heeft zich vrijwel alleen in politiek stabiele landen weten te handhaven. In 1900 waren er tientallen regerende vorsten in Europa (als je de Duitse vorstendommen meetelt). Honderd jaar later waren het er tien (Monaco en Liechtenstein meegerekend). Op één land (Spanje) na, staten die al die tijd zeer stabiel waren geweest (al kan je betogen dat de koning der Belgen zijn land weliswaar niet stabiel houdt maar toch de eenheid helpt bewaren. Dit in tegenstelling tot zijn vader die na 1945 zijn land aan de rand van een burgeroorlog bracht alvorens af te treden).
De troonopvolger die is voorbereid op zijn taak is een volgend argument. Heel wat vorsten waren dat niet en onder hen waren niet de minsten. Trouwens, troonopvolger zijn is geen garantie voor een goede opleiding en een goede opleiding garandeert geen goede vorst. Denk aan onze koning Willem III.
Dan is er het argument van de traditie. Maar tradities kunnen verkalken en zijn op zich nooit voldoende om een instelling in stand te houden. De staat Nederland heeft een oude republikeinse traditie; de republiek heeft langer geduurd dan de monarchie, die volgend jaar pas tweehonderd jaar bestaat (de Napoleontische periode niet meegerekend).
De historische verbondenheid tussen Nederland en Oranje? Ja, die bestaat! Zowel ten goede als ten kwade. Het eerste hield vooral met oorlogsvoering samen. Het tweede met strijd tegen vrijheden en democratisering. Vrijwel alle stadhouders en alle koningen hebben de vrijheden aangetast en de ontwikkeling in democratische richting bestreden of geremd.

Dan de laatste verdedigingslinie van de monarchie. In een land als Nederland zou het de inzet van politieke strijd worden en een populist zou kunnen winnen. Hier kom ik met een suggestie. De president wordt niet gekozen. Er wordt om geloot tussen de commissarissen van de koningin en de gouverneur van Limburg.
Vraagt men mij om het profiel waaraan een commissaris van de koningin moet voldoen, dan is mijn antwoord het volgende. ‘Hij of zij moet iemand zijn die ook geschikt is voor het ambt van president als wij een republiek waren’. Ik denk dat elke politicus, geconfronteerd met dit profiel, zal reageren met opmerkingen als ‘ik zou het anders formuleren’ of ‘het is niet mijn woordkeus’. Het beste bewijs dat mijn profiel raak is. In plaats van te loten zou je de commissarissen beurt voor beurt kunnen benoemen. Als president voor één of twee jaar. En een commissaris komt pas in aanmerking als zij of hij drie jaar aan het hoofd van een provincie heeft gestaan. Zo voorkom je dat de binding met een politieke partij nog te groot is.
Het aardige is dat het aansluit bij de oude republiek der Verenigde Provincies, de tijd dat de Nederlandse bijdrage aan de Europese cultuur en het geestesleven maximaal was. Niet alleen tijdens de gouden eeuw, maar ook daarna speelde de republiek een grote rol in de strijd om de vrijheid van denken en publiceren. Want in heel Europa wist men dat boekwerken die elders de censuur niet passeerden in Amsterdam, Leiden, Utrecht en vele andere steden gedrukt konden worden. In ons land. In deze republiek.

LOUGHBOROUGH

Van 3 t/m 5 september 2012 werd de tweede studiedag over het anarchisme gehouden in de Engelse universiteitsstad Loughborough. Het oorspronkelijke initiatief kwam van ASIRA, het losse verband van Academici en Studenten geïnteresseerd In Religieus Anarchisme en het motto zou zijn: *Geen meester dan God?* Al spoedig bleek er behoefte te zijn aan een uitgebreidere studiedag zoals deze eerder in 2008 georganiseerd is. Of het komt doordat dit het beginpunt was, dat er geen zeurdiscussie georganiseerd is over de onbestaanbaarheid van religieus anarchisme namens de belijdende atheïsten (die een god bestrijden waar ik ook niet in geloof), of dat inmiddels deze bestaanbaarheid tamelijk breed geaccepteerd is – het valt niet te zeggen. De nieuwe lichting anarchisten wordt door de ouderen onder ons (h)erkend als aanzienlijk toleranter en vriendelijker dan de voorgaande decenniumkringen (generaties zou niet helemaal het juiste woord zijn). Omdat vele jongeren in de nieuwe actiebewegingen wel een spirituele achtergrond hebben of zoeken is er meer verdraagzaamheid, ook naar buiten.

De kans is levensgroot dat wie iets of iemand met betrekking tot het anarchisme bestudeert zelf ook wel anarchist zal zijn. In Nederland heeft deze of gene daar ooit luidkeels over geklaagd. Maar in de internationale context van een conferentie van het Anarchist Studies Network is de eenvoudige reactie: ‘Wie zal zich er anders mee bezighouden?’ En zo is het in grote lijnen ook. Iets dergelijks geldt trouwens voor alle stromingen van links inmiddels. Dus een studieconferentie over het anarchisme is ook een bijeenkomst van anarchisten, ook al worden *peer review* en verantwoording in notenapparaten bijna pijnlijk nauwgezet gekoesterd.

Er was een redelijk wisselend verkeer tussen de verschillende werkgroepen, ik moet echter aantekenen dat ik als speciaal geïnteresseerde en als mede-initiatiefnemer van ASIRA vrijwel alleen de desbetreffende inleidingen heb gevolgd. Oorspronkelijk wilde ik een inleiding houden over de onbestaanbaarheid van een atheïstisch anarchisme. Dit was voor mijn gevoel een overigens wel zeer wijd thema en hoewel, zoals gezegd, het initiatief tot de conferentie uit de kring van ASIRA kwam, was men toch huiverig voor een benadering die als provocatief ervaren zou kunnen worden door de belijdende atheïsten. Men denke hiervan wat men denken mag… Mijn idee werd trouwens in feite – niet polemisch – uitgewerkt door mijn makker en geestverwant Paul Cudenec in zijn inleiding *The sacred soul of anarchism* dat ik wellicht zal vertalen al roept de titel alleen al problemen op (*De gewijde grond van het anarchisme* lijkt mij voorlopig literair gesproken de beste benadering).

Er waren zeven zittingen gewijd aan het thema Geen meester dan God?, het enige andere grote thema was getiteld: *Real democracy and the revolutions of our time*, voor een flink deel een reflectie op het Occupy-fenomeen. Met meer dan honderdvijftig participanten en een vol programma verdeeld over drie dagen kan van een geslaagde conferentie gesproken worden, waarop het vervolg hopelijk niet pas weer over vier jaar zal komen. Het is de bedoeling dat (een aantal) voordrachten eventueel aangevuld met bijdragen van afwezigen op het net of in boekvorm zullen verschijnen. U zult het vernemen. (AdR)

WAS DOMELA ANTISEMIET?

Biograaf Jan Willem Stutje slaat de plank mis

Rudolf de Jong

Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Honderdvijfentwintig jaar geleden behoorden mijn grootouders tot zijn volgelingen. In 1904 zong mijn vader hem in een kinderkoor toe. Als jongeman sprak hij met Domela op vergaderingen en was hij lid van het fonds dat eerst Domela's financiën op orde bracht en na diens dood zijn geestelijke nalatenschap beheerde. Als oude man schreef hij een korte biografie van Domela die ik nog altijd kan aanraden. Ikzelf heb eveneens het een en ander aan Domela 'gedaan'.
Vol verwachting keek ik uit naar de nieuwe Domela-biografie van Jan Willem Stutje, medewerker aan het biografie-instituut van de universiteit van Groningen. Zijn biografie van Paul de Groot had ik met veel waardering gelezen.
Helaas, Domela Nieuwenhuis, een romantisch revolutionair *sloeg mij met verbijstering.*[1] *Domela was een antisemiet geweest! Het was zelfs een zwaartepunt in de biografie. Door de schrijver zelf in een voorpublicatie en in interviews, en evenzo in het voorwoord van Marcel van der Linden, werd het nog eens extra beklemtoond. Recensenten sprongen er in vele positieve besprekingen direct op in en dikten het nog verder aan.*

In mijn ontreddering greep ik naar het enige redmiddel dat mij restte, mijn bijbel. De Domelabijbel: Gé Nabrink, *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis*. Met supplementen, een werk van over de duizend pagina's, en voorzien van uitgebreide registers. Nabrink geeft bij de duizenden publicaties die hij vermeldt vaak enige aanvullende informatie over de inhoud.
Ik keek in het register onder de letter A en waarachtig, ik vond *Het antisemietisme een sociaal vraagstuk*. Een artikel van Domela uit 1898. Ik zocht het opgegeven jaar en nummer en las wat Nabrink erover meldde. 'De vraag is aan de orde gesteld door het proces E. Zola. Het Joden-vraagstuk is in zoverre een sociaal vraagstuk dat het aantoont hoezeer de menselijke geest nog behoefte heeft aan verlichting.'
Dat rook niet echt naar antisemitisme! Nabrink had nog meer informatie. Het artikel was in 1938 herdrukt in *De Syndicalist* (mijn vader was daar toen de redacteur van). Het desbetreffende nummer heeft een kop over de hele voorpagina, luidende 'De antisemitische Pest'. Het is gewijd aan de Kristallnacht, de voorafschaduwing van de Shoah. Tijdens deze grote georganiseerde pogrom in nazi-Duitsland werden honderden joden vermoord, mishandeld en naar concentratiekampen gesleept. Joodse vluchtelingen – waaronder kinderen – werden door de Nederlandse regering teruggezonden. Op de tweede pagina van *De Syndicalist* staat het artikel van Domela.
De zaak Dreyfus, de onschuldig veroordeelde joodse kapitein, voor wie de schrijver Zola in het krijt trad, 'heeft in Frankrijk het leven gegeven aan een beweging tegen de Joden'. Aansprakelijk hiervoor is de katholieke geestelijkheid 'in haar haat tegen alles wat niet katholiek is – allereerst in haar haat tegen de Joden…' Domela *bestrijdt* vervolgens drie 'laagheden van het karakter der Joden, die aankomende knapen en meisjes' door de priesters wordt ingeprent. Te weten, de joden zijn geldleners, ze zijn onkuis en ze zijn niet te vertrouwen.
Ik citeer: 'Zijn niet-joodse uitzuigers beter dan joodse uitzuigers? (…) Men moet niet vragen: is die man een Jood – maar zeggen die man is een mens, en indien hij fouten doet, misslagen begaat, dan begaat hij die als mens, niet als Jood. (…) Wij hebben geen pleidooi gehouden voor de Joden – maar tegen het antisemitsme.' En Domela besluit met de oproep tot verlichting.
Veertig jaar nadien was het artikel van Domela nog een wapen in de strijd tegen Hitlers antisemitisme. Stutje vermeldt het nergens.
De biografie wijdt vijf en halve pagina met vijf pagina's noten aan Domela's vermeende antisemitisme. Bij een eerste doorbladeren trof mij de zin: 'In zijn (Domela's) boekenkasten stond een reeks van antisemitische Franse auteurs: Pierre-Joseph Proudhon, Alphonse Toussenel, Gustave Tridon, Albert Regnard, Auguste Chirac, Benoit Malon en Edouard Drumont…' (p. 194).
Ik heb er begrip voor dat de recensenten geen tijd hadden om stil te blijven staan bij deze zin. Ook zij moeten tenslotte produceren, produceren, produceren want zonder groei, groei, groei houden we de Chinezen niet bij. Als aow'er heb ik meer tijd en er gingen drie gedachten door mij heen. (1) Jammer dat Stutje niet bij de Duitse boeken gekeken heeft. Dan had hij Karl Marx – die zijn medesocialist Lasalle een 'joodse nikker' noemde – in zijn rijtje kunnen opnemen.[2] Trouwens Lasalle zelf ook. (2) Als Stutje ooit bij mij op de koffie komt moet ik dat boek *Mijn Kamp* van A. Hitler maar onder mijn matras verstoppen. Anders leest mijn dochter nog eens in een in memoriam over haar vader dat die lid was van de Hitlerjugend. (3) Domela las Proudhon, Malon en anderen toch niet vanwege hun antisemitisme? Citeerde Domela ooit met instemming antisemitische passages uit hun werken?
Ja, Drumont was voor alles antisemiet. Maar wat zegt dat over Domela? We lezen bij Stutje ook dat hij zijn in Duitsland wonende broer vroeg een *Antisemiten-Katechismus* op te sturen. Maar maakte hij hiervan gebruik en op welke wijze? Hij vroeg zijn broer vaker om Duitse publicaties, onder andere om *Das Kapital* van Karl Marx. Dat zijn stiefmoeder – met wie hij al als student het geestelijk contact verloor – zich in een brief aan zijn broer antisemitisch uitliet, zegt evenmin iets over Domela. Antisemitisme was 'bon ton' in de betere Amsterdamse kringen, laat Stutje ons weten. Nou, en? Het liedje 'Sla Haman dood! Sla Haman dood! Met schoenen en met kousen…' was bon ton in Domela's jeugd naar hij ons liet weten.[3] (Voor de minder bijbelvasten, Haman was voor de Hitlertijd dé incarnatie van het antisemitisme voor de joden).

PELSJASSEN

Maar het gaat natuurlijk om hetgeen Domela zelf gezegd en geschreven heeft. Veel voorbeelden geeft Stutje niet. Het eerste betreft een passage uit Domela's gedenkschriften (daar p. 322, niet 321).[4] In 1890 is Domela in Berlijn. Hij ergert zich aan het bierdrinken van de partijgenoten en woont de verkiezingsuitslagen bij op het bureau van de partijkrant. Waar hij tot zijn verbazing 'heel wat

heeren in pelsjassen, meerendeels Joden' ziet; in de volgende alinea staat 'als de bankiers in een partij de hoofdrol spelen, al is het achter de schermen, dan kan daaruit voor het arbeidende volk niet veel goeds worden'. Stutje trekt dit, naar mijn smaak, iets te veel naar elkaar toe. Bij hem lees je (p. 193) '"meerendeels Joden", bankiers die achter de schermen een hoofdrol spelen'. Toch wil ik hem hier wel een klein puntje geven. Domela's opmerking is strijdig met zijn artikel uit 1898. Ook heren in pelsjassen zijn gewoon mensen.

Overigens vind ik Domela's insinuatie dat pelsjassen en bankiers – hij schrijft nota bene dat het merendeels vrienden van de drukker waren en geen lid van de Duitse partij! – achter de schermen een hoofdrol speelden kwalijker dan de voor Joden onvriendelijke mededeling. Jan Meyers, de vorige biograaf van Domela citeert eveneens de 'pelsjassen, meerendeels Joden'. Hij plaatst het, volgens mij terecht, met (en na) het 'bierzuipen' van de Genossen, in het kader van Domela's toenemende ontgoocheling over de Duitse partij.[5]

Ik citeer Stutje opnieuw (p. 194): 'Ook in zijn werk ging Domela de moderne, gangbare anti-joodse stereotypen niet uit de weg; de *Geschiedenis van het Socialisme* en de biografie van Michael Bakoenin, opgenomen in de *Nieuwe Plutarchus* getuigen ervan. Hij typeerde Marx als de "berekenende", "diplomatiek aangelegde jood", die een "stille geniepige oorlog" voerde tegen de spontane "geestdriftvolle" "Germaan" Michael Bakoenin.' De noot (1181) verwijst naar drie pagina's uit de *Plutarchus* en één uit de *Geschiedenis*.[6]

Ik begin met de *Plutarchus*. Domela behandelt de valse beschuldiging in 1848 geuit in de krant van Marx dat Bakoenin (zij kenden elkaar persoonlijk) een agent van Rusland zou zijn, zich hierbij beroepend op George Sand. Ondanks een ontkenning van Sand treuzelde Marx lang met een rectificatie, hetgeen Bakoenins reputatie in dat revolutiejaar schade berokkende.

Domela zet Marx en Bakoenin als contrasten tegenover elkaar en schrijft (p. 31-2): 'Zeker beide personen bezaten een totaal ander temperament, de een was Germaan en de ander Slaaf, de een Jood en de ander niet, de een berekenend en diplomatiek aangelegd en de ander geestdriftvol en zich geheel en al geevend zoals hij was.'

Ik zie dit als karakteriserend. Domela constateert zoals in die tijd gewoon was, en gebruikt stereotypen en generalisaties zoals in die dagen gebruikelijk waren. Dat hield op zich geen vooroordeel in. Wat er hier modern gangbaar anti-joods aan is ontgaat mij. Wat de 'stille geniepige oorlog' betreft, Domela schrijft 'want het schijnt dat Marx bijna direct een stillen geniepige oorlog heeft begonnen…' en beroept zich vervolgens op Victor Dave die over de valse beschuldiging tegen Bakoenin in Marx' krant schreef en door Domela aangehaald wordt. Ongelijk had Dave naar mij mening niet.

Ik geef nu het citaat uit *De Geschiedenis van het Socialisme*, waarnaar Stutje in dezelfde noot verwijst. Het is lang maar leerzaam, zowel voor de geschiedschrijving door Domela als die van Stutje.

'De een (Marx) is de man der theorie, de ander (Bakunine) die der daad; de een de man van de studeerkamer en de ander die van de praktijk; de een sloot zich als 't ware op en zonderde zich af van de wereld om te leven met zijn boeken en enkele uitverkoren vrienden, de ander was liefst te midden van het gewoel der mensen en dorstende naar daden; de een was de geleerde, van wien schier getuigd kan worden: "al wat in boeken staat, is in dat hoofd gevaren", een taaie geduldige onderzoeker, de ander de geniale denker, die de gedachten in de wereld werpt evenals Jupiter bliksemschichten, maar zich den tijd niet gunt om ze uit te werken, zodat bijna geen enkel stuk van zijn hand voltooid tot ons kwam; de een een Semiet van oorsprong, die in de talmudische opzet van zijn boek over het kapitaal, zijn samenhang toonde met de wereld der rabbijnen, waartoe hij door afkomst behoorde, de ander een Christen, die zich niet geheel heeft kunnen losworstellen van het geloof aan het absolute, al vertoonde het zich op bijzondere wijze; de een een Germaan, die geloofde in de superioriteit van zijn ras en in Rusland de erfvijand zag, tegen wie men steeds op zijn hoede moest zijn, de ander een Slaaf, die nieuw bloed in de oude aderen der maatschappij kwam brengen, evenals zijn ras dit waarschijnlijk eenmaal zal doen ten opzichte van de Romaanse en Germaanse rassen.' (deel II p. 196-7.)

De Germaan valt hier in ieder geval op zijn plaats, het was Marx! Het woord berekenend komen we ook tegen. En wel in een lange aanhaling uit *De Socialisten* van H.P.G. Quack, die eveneens beide kemphanen met elkaar vergelijkt op een, volgens Domela 'even treffende als juiste wijze'. Bij Quack is Marx 'een stout rekenaar, doet geen zet die niet vast berekend is (…) Hij vecht uit de verte met batterijen van geschut'. Bakoenin daarentegen 'schudt aan de pijlers van den tempel der orde en de zuilen kraken'. (p. 198).

Even verderop in zijn *Geschiedenis* (p. 200) verdedigt Domela Marx tegen de beschuldiging dat hij 'zonder idealen' zou zijn. Elders (p. 229) bespreekt Domela de antimarxistische filosoof Eugen Dühring die de sociaaldemocratie joods noemde. Tussen gedachtestreepjes plaatst Domela hierbij 'Dühring was een geduchte anti-semiet!' Het is uit de tekst moeilijk op te maken of dit louter constaterend of ook afkeurend bedoeld is. Ik meen het laatste.

De beide andere genoemde pagina's in de *Plutarchus* leveren niets op. Op p. 38 gaat het om een citaat van Bakoenin over Marx, dat men Domela niet in de schoenen kan schuiven. Op p. 82 (niet 81) lezen we dat Marx van oorsprong een jood was en wie '*Das Kapital*' bestudeert 'moet, dunkt ons, bemerken dat de oude Rabbijnsche letterknechterij en spitsvondigheid ook in de methode van hem zichtbaar is. Nooit heeft hij zich geheel kunnen losmaken van de talmudische redeneertrant en daarom noemt Quack hem (…) een "anderen Mozes".'

Ik kan mij niet aan de indruk ontrekken dat Stutje iedereen die iets tegen Marx heeft een antisemiet noemt.

Trouwens, Stutje geeft nergens aan wat hij precies onder een antisemiet verstaat. Ik zou zeggen, iemand die bij voorbaat tegen alles is wat joods genoemd wordt en tegen iedereen van joodse afkomst is. Dit als modern antisemitisme. Het oude godsdienstige antisemitisme richt zich tegen de mozaïsche godsdienst en alle aanhangers daarvan.

Ik kom terug op het karakteriseren middels stereotypen. Gebeurt het tegenwoordig zo veel minder? De gerespecteerde historicus S. Bloemgarten karakteriseerde in het eveneens gerenommeerde *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* Domela als een 'Friese stijfkop'.[7] Los van het feit dat Domela wel Deens, Duits en Engels bloed in de aderen had

maar geen druppel Fries, vind ik het wel een goede karakterisering en voel ik het, ondanks mijn Friese afkomst, niet als een belediging.
En laten we het ook eens over het racisme van de kleine Rudolf de Jong hebben. Rond 1940 nam dit knaapje van toen zeven à acht jaar evenals zijn makkertjes bij het minste of geringste woorden als 'kaffer!', 'zoeloe!' en het alles overtreffende 'zoeloekaffer' in de mond. Het waren voor hem spannende, want exotische, termen voor stommeling. Ik zou het wellicht vergeten zijn als mijn anarchistische vader mij destijds niet verteld had dat het mensen waren zoals wijzelf. Uit respect voor mijn vader wil ik de vele recensenten en columnisten van Stutjes boek dan ook niet voor 'hottentotten' uitmaken. Het zijn gewoon respectabele journalisten in het tijdperk van Geen Stijl.
Stutje ziet zelfs antisemitisme waar precies het tegenovergestelde het geval is! Zo lees je: 'Domela riep in *De Bijbel, zijn ontstaan en zijn geschiedenis* het beeld op van de gewetenloze joodse woekeraar. Hij betoogde dat de mozaïsche wetten en de opeenhoping van rijkdom elkaar uitsluiten. "Nooit zouden er Rothschilds, Bleichröders, Hirchen, zijn ontstaan, als zij zich aan de mozaïsche wetten hadden gehouden, die zij o zoo mooi vinden mits zij ze zelven niet behoeven toe te passen."' (p. 194-5).
Maar het is toch volkomen juist wat Domela hier schrijft? Voor de antisemiet was – zeker in Domela's tijd de 'ware' jood een gewetenloze woekeraar. Voor Domela was dat juist een 'onware jood'. Op gelijke wijze had hij als dominee gepreekt over hele en halve christenen. Had Stutje de zin uit Domela's Bijbelboek volledig geciteerd dan zou het zelfs hem niet zijn ontgaan. Domela schrijft over het sociale karakter van de mozaïsche wetgeving, onder andere over het Jubeljaar, waarbij mensen die hun eigendommen hadden moeten verkopen het weer, en gratis, in bezit kregen. 'Opeenhoping van rijkdommen werd daardoor tegengehouden en nooit zouden er Rothschilds … enz.' (p. 56, niet 57 zoals Stutje vermeldt). Merkwaardig genoeg maakte de vorige biograaf van Domela, Jan Meyers, precies dezelfde fout en gaf precies hetzelfde halve citaat, met precies dezelfde kleine onnauwkeurigheid ('Nooit' met een hoofdletter).
Op het titelblad van *De Bijbel* staat ook nog: *Eene Historisch-Kritische Verhandeling ter Ontwikkeling van het Arbeidende Volk*. Een herdruk, ter ontwikkeling van ons universitaire volkje, zou misschien geen kwaad kunnen.

AMSTERDAM

In de negentiende eeuw had Amsterdam een grote joodse bevolking. Joodse socialisten waren volgens Stutje rond 1890 'met een lantaarntje te zoeken' (p. 194). Het betrof hier de SDB, de Sociaal Democratische Bond (later Socialistenbond geheten), de beweging rond Domela en *Recht voor Allen*. Dit in tegenstelling met de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) die in 1894 tegenover de Socialistenbond werd opgericht. Stutje geeft als verklaring voor de geringe aanhang die de SDB onder het joodse proletariaat had: 'De anti-joodse gevoelens en uitingen op het politiek en cultureel vlak waren er te sterk voor.' (p.197) Ik denk dat het eerder andersom was. De Amsterdamse Jodenbuurt was lange tijd zeer koningsgezind en antisocialistisch.
Tijdens de Oranjefuries in 1887, die men een pogrom tegen de roden mag noemen, werd op het Waterlooplein, een centrum van joods leven, een socialistisch café aangevallen en kapot geslagen. Het 'Hop, hop, hop! Hang de socialisten op!' zal hierbij ook uit joodse kelen geklonken hebben.
In die periode was – zoals Dennis Bos heeft aangetoond in zijn boek *Waarachtige Volksvrienden* – de Amsterdamse arbeidersbevolking in zijn loyaliteiten zeer buurt- en zelfs straatgebonden. Familierelaties speelden eveneens een rol. In de Jodenbuurt kwam daar nog de godsdienst bij. In de SDB trof men overigens wel zeker mensen aan die hun joodse geloof verloren hadden. Het waren niet de minsten! Henry Polak, A.S de Levita en J. Loopuit, grote voormannen van de Algemene Nederlandse Diamantwerkersbond (ANDB). De eerste twee zaten zelfs in de Centrale Raad (het bestuur) van de SDB. Voorts S. Coltof, A. Soep, I. Samson, A.M. Reens. Allemaal Amsterdamse diamantbewerkers. Dan was er Alexander Cohen, geen lid van SDB maar wel medewerker aan *Recht voor Allen* (Stutje moet zijn lantaarntje maar eens aansteken, dan gaat hem misschien een lichtje op.)
Overigens rekent Stutje W.H. Vliegen en J. Fortuyn tot de ergste antisemieten. Beiden stonden aan de wieg van de SDAP. Het was toen kennelijk geen bezwaar voor joden om lid van die partij te worden.
Dat er in Amsterdam kritische geluiden over 'de' joden te horen waren in de oude beweging van de SDB en in de anarchistische die er uit voortkwam zal ik niet ontkennen. In *de AS* nr. 97 schreef ik: 'Het woord subcultuur bestond nog niet. Het is zeker bruikbaar om sommige joodse arbeidersbewegingen te karakteriseren, bijvoorbeeld die van de Amsterdamse diamantbewerkers. Deze was volledig geïntegreerd in de sociaaldemocratische beweging en had tegelijkertijd een eigen karakter, die de rest van de beweging in Amsterdam verrijkte. Ivo Schöffer spreekt in dit verband van "een eigenaardige joods-culturele kleur". Toch is onder andere vanuit de anarchistische hoek de diamantbewerkers – ten onrechte – wel eens verweten dat zij niet kozen tussen assimilatie en joods zijn.'
Eenzelfde verwijt is ook wel eens gemaakt door SDAP'ers van buiten Amsterdam. Van degenen die in de anarchistische hoek zaten noem ik G. Rijnders. Als men Domela in verband brengt met deze anti-joodse uitingen, zoals Stutje doet dan is dat 'schuld bij associatie'.
Het laatste geldt voor een goed deel van de weinige pagina's die Stutje aan Domela's antisemitisme besteedt. Ze gaan grotendeels over andere personen in de SDB en daarbuiten. Hij stelt Domela voor als antisemiet, geeft vervolgens uitspraken die niet van Domela zijn maar uit diens omgeving, en soms zelfs dat niet, en hij acht zijn stelling bewezen. Hij maakt bijzonder veel werk van Domela's vermeende antisemitisme en neemt het hem zeer kwalijk, maar betoogt tegelijkertijd dat het niets bijzonders was, want iedereen was het min of meer. Het laatste – en dat is juist – vooral buiten de wereld van de socialisten, in burgerlijke en godsdienstige kringen. Nog bonter maakt Marcel van der Linden het in zijn voorwoord. Hij verwijt 'het oude vrije socialisme (…) de koloniale mentaliteit, het racisme, seksisme en antisemitisme die zo wijdverbreid waren. Stutje laat zonder aanzien des persoons zien dat Domela een antisemiet was, die zonder morele twijfel profiteerde van een Javaanse koffieplan-

tage, en die de vrouwenbevrijding vooral met de mond beleed. Hij stond daarin niet alleen, in Nederland en ver daarbuiten kenden radicalen hetzelfde manco.' (p. 13).

Van der Linden illustreert het met een – inderdaad zwaar antisemitische – uitlating in een *Carnet* (aantekencahier) van Proudhon, dat echter pas in 1961 gepubliceerd werd. Voorts met een citaat uit een boek verschenen in 1903 in een Sociale Bibliotheek waarvan P.J. Troelstra en H. Polak, toen twee sociaaldemocratische aartsvijanden van Domela, de redactie voerden. Het citaat liegt er inderdaad niet om. Van de Bosjesmannen wordt opgemerkt dat dit wezen zo weinig menselijk is dat de kolonisten niet uitgingen om hen te beoorlogen 'doch om ze te schieten, als schadelijk wild'. Voor zover ze niet zijn uitgestorven zijn zij teruggedrongen 'buiten het bereik van menschelijke wezens'.

Nu, Troelstra en Polak hadden in ieder geval niet het manco van een koffieplantage. Al werd die wel geëxploiteerd door Henri van Kol die lid was geweest van de Eerste Internationale, van de SDB en die als Kamerlid voor de SDAP de pacificatie van Atjeh door Van Heutz zou rechtvaardigen.

Maar hoe zit het nu met Domela? Toevallig heb ik een boek van hem, het al genoemde *Typen* uit hetzelfde jaar 1903, dat Stutje ook gelezen heeft. Ik citeer maar weer. '… de beschaafde menschen spreken over de gevaren, te midden der wilden zooals de Dahomeys en Zoulous, Kaffers en Hottentotten, Roodhuiden en Atjehers, Javanen en Afghanen, of hoe al de volkeren ook heeten mogen, waarmede de Europeanen oorlog zoeken om hen ten onder te brengen en uit te moorden, maar zijn zij het dan die ons aantasten? (…)' 'Een grenzelooze afschuw eenerzijds en een onuitsprekelijk medelijden anderzijds grijpen ons aan, wanneer wij b.v. koelweg lezen van den beschavingstocht der Nederlanders op het eiland Lombok; hoe men daar moeders vond met haar doorschoten zuigeling in de armen, kinderen die te vergeefs trachtten zich tegen de moordende beschaving aanbrengende (?) Hollanders te beveiligen, aan de borst der moeders, hoe op Lombok, in Atjeh, op Bali of waar ook vrouwen en jonge meisjes, grijsaards en zwakke wichten zijn afgemaakt als ongedierte.' (p. 245-6). Elders (p. 220) heeft hij het over 'een *zogenaamd* zeer laag staanden volksstam' (cursivering van mij).

Dit soort uitspraken komt men legio tegen bij Domela en in de Nederlandse anarchistische beweging. Ik kan geen andere conclusie trekken dan dat Stutje en Van der Linden als zij al enige kaas hebben gegeten van het anarchisme, waar Domela twintig jaar van zijn leven aan gegeven heeft, het wel een uiterst magere kaas is geweest. Het anarchisme keek anders tegen de niet-westerse wereld en tegen het kolonialisme aan dan het marxisme.

De marxisten plaatsten het kolonialisme in een ontwikkelingsproces waarin voorkapitalistische samenlevingen achter lagen bij de westerse industriële maatschappij. Zo betekende kolonialisme wel onderdrukking, maar bracht het ook de westerse civilisatie. Anarchisten hadden het wel eens over het brengen van *syfilisatie* naar de koloniale volken en hadden meer respect voor de eigenheid van niet-westerse samenlevingen. Kropotkin, Élisée Reclus en diens broer Élie waren aardrijkskundigen. De laatste zelfs volkenkundige (het woord cultureel antropoloog bestond nog niet), drie van zijn boeken verschenen in het Nederlands. Kropotkin trof wederkerig dienstbetoon in alle menselijke samenlevingen aan.

Voor Nederland en zeker voor Domela kwamen hier Multatuli en S.E.W. Roorda van Eysinga nog bij. Al in zijn predikantentijd bepleitte Domela het loslaten van de koloniën. 'Indië los van Holland' was één van de leuzen van de Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV) die in 1904, vooral door toedoen van Domela, was opgericht. Antikolonialisme en relatieve waardering voor 'primitieve' samenlevingen bleven permanent thema's in het Nederlandse anarchisme. Het vorige nummer van *de AS* getuigt ervan.[8] Maar terug naar het antisemitisme.

Typen heeft als ondertitel *Karakterstudies*. Domela bespreekt allerlei typen zoals de vreesachtige, de zwakke, de twijfelaar, enzovoort. Hij gaat hierbij telkens uit van een figuur uit de bijbel. Je komt dan ook wel eens een jood tegen, zoals Mordechai: 'Als vroom Jood had hij geleerd voor niemand te buigen behalve voor God alleen en puritein als hij was, week hij geen duimbreed af van de weg zijner vaderen.' (p. 262).

Maar wat zegt Domela over de joden als groep? Ik citeer: 'de Joden (die) Jezus ter dood brachten'. Asjeblieft, hebben we daar dan het gelijk van Stutje? Maar je hebt leugens, grote leugens, en statistieken. En ook nog citaten. Ik geef de zin wat beter weer: 'Zo handelden de Joden niet slecht toen zij Jezus ter dood brachten'. Daar is de antisemiet veranderd in een wel heel felle atheïst! Zo vind je er vandaag de dag niet veel meer. Maar wacht eens even, de zin was nog niet af, ik plaats hem meteen maar in zijn verband.

'Men misdoet, zoodra men zelf overtuigd van het kwade handelt tegen beter weten in. Zoo handelden de Joden niet slecht toen zij Jezus ter dood brachten, zij dwaalden alleen. Immers hun beginsel bracht mede, dat zij handelden gelijk zij deden. Voor den eenen mensch kan dus een misdaad zijn wat voor den ander een dwaling, ja een goede daad is. Bij de Joden was rechtvaardigheid de hoogste lof, maar onder rechtvaardigheid verstond men trouw aan de verplichtingen der wet.' (p. 222). Ja waarlijk, nu is de echte Domela opgestaan.

Op dezelfde wijze behandelt Domela de joodse wet volgens welke een jood wel 'woekerwinst' mag nemen van een vreemdeling maar niet van een volksgenoot. Een voorschrift dat vaak door antisemieten tegen de joden aangevoerd werd. Domela wees er echter op dat woeker en interest dezelfde betekenis hadden; interest mocht men van een vreemde vragen, landgenoten leende men om niet. Dat las ik althans op pagina 33 van deel één van diens *De geschiedenis van het socialisme*. Een pagina eerder lees je over de mozaïsche wetgeving: 'wie deze aandachtig doorleest, staat versteld over den humanen geest, die erin woont.'

VRAGEN

In de noten bij de paragraaf over het antisemitisme verwijst Stutje twintig keer (negentien nummers) naar de periodieken die Domela redigeerde, *Recht voor Allen* en *De Vrije Socialist*. Op drie- tot vierduizend kranten is dat niet veel. Maar twintig is wel twintig te veel. En we mogen van een biograaf van Domela niet verwachten dat deze alles heeft doorgenomen. Stutje noemt in de noten wel de data, niet de titels van de artikelen.

Bij twee nummers vermeldt hij dat

Domela in het buitenland zat, bij twee andere dat Von Barnekov de auteur was. Van de eerste drie vergat hij te vermelden dat Domela toen in de gevangenis zat, waar hij weliswaar geen zakjes plakte maar *Recht voor Allen* zelfs niet mocht lezen. Slechts eenmaal (p. 195) vernemen we om wat voor artikel het gaat, een boekbespreking. Maar die recensie kon ik bij Nabrink – die anonieme stukken die hij aan Domela toeschreef opnam – niet vinden. Bij andere data ontdekte ik dat Nabrink hier geen enkele bijdrage van Domela noemt.
Op verschillende plaatsen, onder meer in zijn gedenkschriften en in *Mijn vijf-en-twintigjarige veldtocht* schrijft Domela dat hij zelf niet precies weet welke artikelen van zijn hand zijn en welke door anderen werden geschreven.[9] Naast de redacteuren had *Recht voor Allen* soms tien of meer medewerkers. Ik heb alle nummers van Domela's periodieken die Stutje noemt dan ook niet geverifieerd.
Stutje geeft zelf overigens aan dat hij van veel stukken niet weet wie de auteur is en hij noemt anderen als veel ergere antisemieten. De mederedacteuren Croll en Cornelissen, de medewerker (ten onrechte redacteur genoemd) Barnekov en voorts redacteuren van andere bladen (Luitjes en Vliegen) en de uitgever Fortuyn. De laatste vier brengen het heel wat slechter af bij Stutje.
Dit roept drie vragen op die van essentieel belang zijn voor de vraag naar Domela's vermeende antisemitisme. Stutje stelt ze niet. Deze drie zijn: (1) Hoe vulde Domela zijn redacteurschap in? (2) Hoe stond het met het antisemitisme in de samenleving? (3) Hoe stond het met het antisemitisme in de wereld van het socialisme en kwam daar wijziging in? De antwoorden:
(1) Domela als redacteur. Dankzij zijn memoires en die van Cornelissen weten we dat de redacteuren elkaar volkomen vrij lieten, elkaars werk niet controleerden. Uit de studie van H.J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes*, blijkt dat hij bijdragen van medewerkers doorgaans zonder meer plaatste. Dat is hem in een aantal gevallen – zeker inzake de oplichter en antisemiet Barnekov waarover Scheffer zeer verhelderend is en aan wie Stutje merkwaardig weinig aandacht besteedt – bijzonder kwalijk te nemen en niet alleen vanwege diens antisemitisme. Verder stond Domela op het standpunt dat als iemand aangevallen werd, deze zich kon verdedigen met een ingezonden stuk. In een brief van 8 januari 1880 schreef S.E.W. Roorda van Eysinga aan Multatuli (beiden zouden vriendschap sluiten met Domela); 'Die Domela Nieuwenhuis heeft geen flauw begrip van taktiek. Hy laat ons in zyn blad uitschelden, (…)'

Pijnlijk is de wijze waarop Domela zich uitliet over zowel tegenstanders als geestverwanten waar hij het niet volledig mee eens was. Bekende sociaaldemocraten waren bijna steeds baantjesjagers en bureaucraten. Geestverwanten – onder anderen Cornelissen – weigereden om die reden medewerking aan *De Vrije Socialist*. Vorige biografen van Domela – Albert de Jong en Jan Meyers – behandelden dit onderwerp, Stutje niet. Evenmin het feit dat Domela's tegenstanders binnen het socialisme zich in schelden bepaald niet minder onbetuigd lieten. Integendeel.
(2) Vandaag de dag heeft men in fatsoenlijk kringen afgedaan als men zich antisemitisch uitlaat. Dat was rond 1900 en ook lang nadien niet het geval. Het uitte zich veelal verbaal en in brieven.

Verlichte kringen vormden geen uitzonderin. Zo vertelt Stutje dat Frederik van Eeden Frank van der Goes (die vaak bij joodse vrienden at) een 'jodenluis' noemde (p. 213). Herman Heijermans laat in zijn realistische roman *Kamertjeszonde*, uit 1898, Alfred Spier, de ikpersoon in het boek, bij zichzelf denken '… kreeg ik een listig gevoel over me, zoiets wat een joodje moet voelen als hij sluwtjes rotte sinasappelen voor gave verkoopt'.[10]
Nu is dit een romanfiguur. Maar wel het alter ego van de schrijver, publicist, bohemien, socialist, voorstander van de vrije liefde en van haat vervuld tegen alles wat burgerlijk en kleinburgerlijk is. Herman Heijermans, van joodse komaf, was beslist geen antisemiet. Zijn Alfred Spier zou, indien het ter sprake was gekomen in de roman, het antisemitisme ongetwijfeld hebben afgedaan als een kleinburgerlijk vooroordeel.
Niets wijst erop dat Domela zich aan uitingen als die van Van Eeden of gedachten als van Alfred Spier schuldig heeft gemaakt, althans bij Stutje is niets te vinden. Wel kwam Domela er mee in aanraking. Het stond een goede verstandhouding met de betrokkenen niet in de weg – met Von Barnekov, met geestverwanten en met een neef die antisemiet was. Aan antisemitische opmerkingen die hij tegenkwam in kranten en boeken ging Domela voorbij. Ook als hij over deze publicaties schreef.
Het in de negentiende eeuw opkomend politiek antisemitisme (dat los stond van het joodse geloof) stond niet op zichzelf. Het hing samen met een fel en populistisch nationalisme dat xenofobie, racisme en minachting voor medeEuropeanen meebracht. Wantrouwen en afkeer van andere godsdiensten kwam daar nog bij.
Wat Domela betreft, hem is zeker ernstig te verwijten dat hij (ex)geestverwanten (Van Kol, Vliegen, Cornelissen) wel hun roomse – jezuïtische – opvoeding verweet als hij met hen in conflict kwam, ook al waren zij reeds lang van hun geloof af. Ook dit verwijt vind je bij de vorige biografen Albert de Jong en Jan Meyers en niet bij Stutje.

SILBERNER

(3) Over de houding van de socialisten tegenover het joodse vraagstuk en het antisemitisme hebben wij een studie van Edmund Silberner. Ik bezit de Duitse vertaling.[11] Die is van Ernest Mandel, over wie Stutje een biografie schreef. Vreemd genoeg komt men *Silberner Sozialisten und Judenfrage* alleen in een voetnoot tegen in de Domelabiografie.
Silberners werk is een boek waar je als socialist niet vrolijk van wordt. Een cynicus zou zeggen: al die socialisten die het internationalisme beleden maar elkaar in de haren vlogen over de vraag wie het 'ware' internationalisme vertegenwoordigde, hebben op één punt dit gemeenschappelijk ideaal bereikt. Antisemitisme vond men onder socialisten van alle richtingen en stromingen. Er was slechts één uitzondering, de Saint Simonisten die in hun Nieuwe Christendom de joodse en de christelijke erfenis op voet van gelijkheid wilden verzoenen.
Silberner – die zich beperkt tot de Franse, Duitse en Engelse taalgebieden en tot de tijd voor 1914 – spreekt van een 'antisemitische traditie in het moderne socialisme'. Hij constateert die onder anderen bij Fourier en diens volgelingen, bij Proudhon, Bakoenin, Marx, Engels, Lasalle, de Webbs, bij anarchisten, sociaaldemocraten, reformisten en

in alle onderzochte landen en taalgebieden.
In deze traditie neemt Marx neemt een sleutelpositie in. Silberner acht het zelfs zeer waarschijnlijk dat Marx Proudhons antisemitisme heeft aangewakkerd tijdens hun gesprekken in de tijd dat hij aan zijn geschrift *Zur Judenfrage* werkte. Daar zet ik overigens wel een groot vraagteken bij. Beslist onjuist is zijn opmerking dat miljoenen *Zur Judenfrage* met dezelfde ijver gelezen hebben als het *Communistisch Manifest*. Men hoeft alleen maar het aantal drukken en vertalingen van beide geschriften te vergelijken.
Gelukkig waren er ook socialisten – en weer van verschillende stromingen – die het antisemitisme bestreden of – zoals Engels – van gedachten veranderden. Dit laatste hing vaak samen met bepaalde gebeurtenissen en ontwikkelingen. Te noemen zijn de pogroms in Rusland en Roemenië, het ontstaan van rechtspopulistische antisemitische bewegingen met name in Oostenrijk en Frankrijk, de Dreyfusaffaire, de opkomst van joodse arbeidersbewegingen. Silberner brengt ze ter sprake maar door de opzet van zijn boek, naar taalgebied, enigszins verbrokkeld.
De eerste pogroms werden door sommige Russische revolutionairen toegejuicht in de verwachting dat wat begonnen was als een aanval op de joden, zou worden gevolgd door een aanval op de hele bestaande orde.
Het politieke antisemitisme dat anti-establishment was en, zeker in Oostenrijk, een sociaal karakter had, viste ten dele in dezelfde politieke vijver als de sociaal-democratie. Het gevolg was een zekere mate van meebuigen, men wilde vooral niet voor pro-joods doorgaan. Op het internationale socialistische congres in 1891 nam men afstand van zowel antisemitisme als filosemitisme. Twee jaar daarvoor hadden alle 32 socialistische parlementsleden – waaronder Jean Jaurès en Jules Guesde – een manifest ondertekend waarin werd opgeroepen om zich buiten de affaire Dreyfus te houden.
Guesde, de paus van het Franse marxisme, was een van degenen die zich tegen het antisemitisme keerde. Maar hij vond de Dreyfusaffaire een interne aangelegenheid van de bourgeoisie waartoe Dreyfus immers ook behoorde. Jaurès en veel andere socialisten zouden zich echter volledig bij het pro-Dreyfus kamp voegen. Wat de anarchisten betreft, de eerste die zich voor Dreyfus inzette was een van hen, Bernard Lazare, die later zionist is geworden. In de campagne ten gunste van de veroordeelde kapitein had S. Faure een groot aandeel. Domela placht nogal eens een vergelijking te trekken tussen Dreyfus en de in Nederland onschuldig veroordeelde broers Hogerhuis. Dat zie je al als je Nabrink op Hogerhuis naslaat. De Hogerhuiszaak, die zich jarenlang voortsleepte en de verhouding tussen Domela en Troelstra verder vergiftigde, noemt Stutje wel maar behandelt hij feitelijk niet.
Silberner is verwonderd dat er in de socialistische bewegingen en in de geschiedschrijving ervan zo weinig te doen is geweest over het joodse vraagstuk. Daar is misschien een verklaring voor. De houding tegenover antisemitisme is wellicht te vergelijken met de houding tegenover het feminisme in linkse kringen. Na de revolutie zou dat wel opgelost worden!
Interessant is een uitspraak van de weinig revolutionaire Henry Polak in een rede uit 1924 over zijn eerste aanraking met het zionisme. Hij stond er niet vijandig tegenover maar vrijwel onverschillig. 'Wij leefden in de overtuiging, in de onwankelbare zekerheid, dat het socialisme de oplossing zou brengen van *alle* maatschappelijke vraagstukken, dus ook van het Joodse.'[12] Verlichtingsgeloof, vooruitgangsoptimisme en revolutieverwachting en het beleden internationalisme belemmerden een juiste inschatting van chauvinisme, xenofobie en antisemitisme. Ook bij Domela.

CONTEXT

Hoe stond het met de gradaties van antisemitisme? In welke context uitte het antisemitisme zich? Op deze vragen gaat Silberner niet in. Stutje evenmin. Je zou de volgende vragen kunnen stellen. (Ik gebruik hierbij de term joden ook voor mensen van joodse afkomst.)
(1) Wil men discriminerende maatregelen tegen joden door de overheid, zoals die in Rusland bestonden? (2) Gaat het om een publicatie of is het een uiting in een brief, een dagboek en dergelijke. En komen deze uitlatingen regelmatig terug? (Het laatste is het geval met de door mij geciteerde uitspraak van Marx over Lasalle en met de door Van der Linden geciteerde uitspraak van Proudhon.) (3) Is het hoofdthema van een publicatie de bestrijding van alles wat joods is? (Dat is het geval bij de politiek rechts staande Drumont; bij vrijwel alle socialisten die Silberner behandelt en ook bij alle publicaties die Stutje noemt, inclusief de door Fortuyn uitgegeven reeks *Achter de schermen!* blijft het bij antisemitische opmerkingen.) (4) Kwam men in het geweer tegen discriminatie en vervolging van joden? (5) Nam men aanstoot aan antisemitische uitlatingen in de eigen beweging en pers en nam men stelling tegen antisemitische geschriften van anderen? (6) Was men tegen het toelaten van joden in de organisaties? (Zoals in burgerlijke kringen niet ongebruikelijk was.) (7) Was men bevriend met joden?
Als ik de balans opmaak bij Domela dan constateer ik dat hij vrij was van de antisemitische traditie die Silberner in het moderne socialisme aan de kaak stelt. Want op de eerste drie vragen is het antwoord *nee*.
In de familiecorrespondentie komt de volgende passage voor in een brief van Domela aan zijn dochter: 'Hij is een heel gewoon Joodje, die niet de minsten indruk achterlaat. Maar goedig is hij en waar hij steunen kan, daar zal hij het niet laten.'[13] Het betreft hier B. Mayer, aan wie Domela, zoals uit de verdere briefwisseling valt op te maken, duizend gulden te leen had gevraagd en dat als gift gekregen had, maar niet de hele som ineens zoals Domela verwacht had. Domela zat in grote financiële problemen. Kennelijk, en terecht ziet Stutje die dit gelezen moet hebben hier geen antisemitisme.
Op de vierde vraag is het antwoord *ja*. De Dreyfusaffaire kwam hierboven aan de orde. Wat de pogroms in Rusland betreft, het tijdschrift *Levensrecht*, waaraan Domela meewerkte, bevat in 1907 een rapport *De Huidige Anarchistische beweging in Rusland* van Orlowsky en Rogdaeff, 'Medegedeeld door F.D.N'. Hierin wordt met respect gesproken over 'vliegende verdedigingskampen' van revolutionairen die in meerdere plaatsen de joden tijdens de pogroms te hulp waren gekomen en waarbij ook enkelen van hen gedood waren door de antisemitische bendes of de politie.[14]
De vijfde vraag is al eerder ter sprake gekomen. Misschien nam hij er aanstoot aan, maar er verschenen wel antisemiti-

sche uitlatingen in zijn bladen. Van te nemen maatregelen tegen de joden en van aanvallen op joden omdat het joden zijn is in ieder geval geen sprake. Daarover lezen we ook niets bij Stutje. Wel kan je stellen dat Domela met zijn revolutionair vertrouwen in de toekomst – dat tot 1914 ongeschokt bleef – geen antenne had voor het kwaad dat voort zou komen uit het antisemitisme van zijn tijd.

Vraag zes is zonder meer met *neen* te beantwoorden. Krachtige joodse – of beter jiddische – anarchistische bewegingen bestonden in de Verenigde Staten en in het Londense East End. De ziel van de laatste beweging was Rudolf Rocker (overigens niet van joodse afkomst) die aan het eind van de Eerste Wereldoorlog, stateloos in Nederland zijnde, gastvrijheid genoot bij zijn vriend Ferdinand Domela Nieuwenhuis.

Tenslotte het zevende punt. Domela heeft met ontelbaar velen contacten gehad. Met het overgrote deel kwam het – zeker in de beweging – tot een breuk. Tot de uitzonderingen behoren zes personen van joodse afkomst. Ook al gingen zij hun eigen weg. Het zijn Alexander Cohen, Sam Coltof, Hynan Croiset, en A. Reens en de Duitsers G. Landauer en R. Friedeberg. Wat de vier Nederlanders aangaat het volgende. Bij Cohen logeerde hij als hij in Parijs was, evenals zijn zoon César. Sam Coltof en Hynan Croiset namen de redactie van *De Vrije Socialist* waar als Domela afwezig was. De eerste zat in de redactie van het gedenkboek dat Domela in 1916 werd aangeboden.

A.M. Reens – Stutje noemt hem als iemand die in de SDB tegen antisemitisme opkwam – verloor zijn geloof in de revolutie. Niet zijn waardering voor Domela. Hij nam het initiatief tot de oprichting van het Ferdinand Domela Nieuwenhuisfonds, dat Domela en zijn nabestaanden financieel ondersteunde. Thans beheert dat fonds het Domela Nieuwenhuismuseum (in het Museum Willem van Haren) te Heerenveen, waar zich Domela's bibliotheek en archief bevinden, zodat het nog steeds mogelijk is een mooie biografie over Domela Nieuwenhuis te schrijven.

Domela's vermeende antisemitisme is slechts één aspect van Stutjes biografie, helaas door hemzelf en de kritiek opgeblazen. Over de biografie zijn zeker een aantal positieve dingen te zeggen. Zo leest het boek als een trein. Toch moet ik zeggen dat er nogal wat beweringen in staan waarvoor hetzelfde geldt als voor het antisemitisme: Stutje slaat de plank mis!

NOTEN

(1)Jan Willem Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantisch revolutionair*; Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen 2012; 551 p.; geïll.; 95 euro. – (2) Geciteerd uit Marx' correspondentie met Engels in E. Silberner, *Sozialisten zur Judenfrage. Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialismus vom Anfang des 19 . Jahrhundert bis 1914*, Berlin 1962, S. 137. – (3) F. Domela Nieuwenhuis, *Typen. Karakterstudies*; Amsterdam 1903; p.201. – (4) *Van Christen tot Anarchist. Gedenkschriften van F. Domela Nieuwenhuis*; Amsterdam (1910) Ik gebruikte de tweede druk. – (5) Jan Meyers, *Domela. Een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, Amsterdam 1993, p. 224. – (6) *De geschiedenis van het socialisme*, drie delen, Amsterdam 1901/1902. *De nieuwe Plutarchus*, Blaricum 1909. – (7) *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, nr. 22 juni 1981, p.137. – (8) Thom Holterman, *Antropologisch onderzoek biedt inzicht in rechtsopvattingen* in *de AS* nr. 179 (2012). Thom Holterman wees mij er op dat ook in Frankrijk historische anarchistische figuren – onder anderen Élisée Reclus – momenteel geheel ten onrechte antisemitisme wordt verweten. – (9) '… ik weet niet eens altijd of een artikel al dan niet van mij was en het kwam mij ook onverschillig voor' schrijft

Domela Nieuwenhuis in zijn *Inleiding* (p. 23) bij *Mijn vijf-en-twintigjarige Veldtocht*. Dit boek, twee delen, 398 + 415 p. bevat artikelen uit 25 jaargangen van *Recht voor Allen* en *De Vrije Socialist*. Bij het doorbladeren vond ik niets dat op antisemitisme of de joodse kwestie wees. Wel een artikel uit 1895 *De grote verzoendag (Jom Kipoer)*. Het richt zich tegen joodse kapitalisten die huichelen. Dat is in de geest van Domela en Nabrink schrijft het aan hem toe. Ik zet daar een vraagteken bij. De auteur lijkt mij eerder iemand met een joodse achtergrond. – (10) Herman Heijermans, *Kamertjeszonde*, 21ste druk, p. 339. Het begrip 'alter ego' is uit de inleiding van zijn dochter, die schrijft: 'Over het antisemitisme haalt hij (de jonge auteur van de roman) medelijdend de schouders op' (p. 5). – (11) Silberner, zie noot 2. De hier volgende informatie ontleen ik aan hem. – (12) Aangehaald door S. de Wolff in *Doctor Henri Polak. Van het vuur dat in hem brandde*, red. O. Montagne en Johan Winkler, p. 180. – (13) Bert Altena, met medewerking van Rudolf de Jong, *'En al beschouwen alle broeders mij als de verloren broeder.' De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis 1846-1932*; Amsterdam 1997; p. 573, brief Ferdinand aan dochter Johanna, 10 augustus 1909. – (14) *Levensrecht*, jaargang 1907, p. 434.

ILLUSTRATIES

De tekening van Rudolf de Jong op pagina 11 is van de hand van Bart Praat. Benny Nozzmann tekende de politieke prent die op pagina 63 staat afgedrukt. De tekeningen op de pagina's 31 en 57 zijn ontleend aan *Le Monde Libertair*.

NIET BOUWEN MAAR SLOPEN!
Hard Rain 19

'De knop moet om in de hoofden van planners, beleidsmakers en politici: van groei naar krimp!' Aldus Steven van Schuppen en Jan Dirk Dorrepaal in *de Volkskrant* van 22 september 2012. Ze wijzen erop dat als oorzaken van de stagnerende bouwactiviteit in Nederland steeds de economische crisis en de stagnerende woningmarkt genoemd worden. Maar volgens beiden gaat er een structurele realiteit schuil achter dit conjuncturele marktverhaal en dat is de werkelijkheid van de demografische krimp. Nee, denk niet dat die beperkt blijft tot randgebieden als Oost-Groningen, de Achterhoek, Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen, schrijven ze.
De zuidelijke stadsdelen uit de wederopbouwperiode van steden in de zuidvleugel van de Randstad, zoals Den Haag-Zuidwest, Delft-Zuid en Rotterdam-Zuid, behoren daar ook toe. Het zijn stadsdelen waar economie en werkgelegenheid zwak zullen blijven en waar de klad is gekomen in de stadsvernieuwings- en reconstructieplannen. Dat is de werkelijkheid achter het drama Vestia. Van Schuppen en Dorrepaal pleiten er daarom voor om van de nood een deugd te maken: in plaats van meerjaren-uitbreidingsplannen moeten er meerjaren-sloopplannen komen.

Een mooie afwisseling van theorie en praktijk van het anarchisme valt te lezen in nummer 2/2012 van *Buiten de Orde* (www.vrijebond.nl). Jan Bervoets vertaalde twee discussiestukken van Franse geestverwanten over economische krimp. De lezer begrijpt het al… In het ene gloort slechts een anarchistische samenleving als een economische omwenteling gelijk opgaat met een ecologische. Krimpen dus! In het andere stuk ligt de nadruk op de onderconsumptie door grote groepen mensen in de wereld en alleen daarom al zal de productie moeten toenemen. Jammer dat Piet Kooijman , de anarchistische ideoloog van het neem-en-eetrecht, niet meer onder ons is, want hij had hier een aardig commentaar aan kunnen wijden.
Peter Storm gaat in debat met de IKS (Internationaal Kommunistische Stroming) een links-marxistische groepering die in haar blad *Wereldrevolutie* de standpunten die ze met het anarchisme gemeenschappelijk meent te hebben, oppoetst. Terecht stelt Storm onder meer dat anarchisten het begrip klasse anders gebruiken dan marxisten, die er iets metafysisch in zien. Voor anarchisten is klasse niet meer dan een categorie, een hulpmiddel waarmee je je beter kan oriënteren in het heden en in de geschiedenis.
Dennis de Lange doet in dat nummer verslag van een film van Frank Lopez (online op submedia.tv) over het einde van de beschaving (End Civ). Aan de hand van een aantal stellingen maakt Lopez aannemelijk dat de industriële productiekrachten tot ecologische ondergang leiden. En Jan Bervoets schrijft over Europol. Er moest weer iets nieuws op de agenda komen en op aandringen van de Italiaanse, Spaanse en Griekse geheime diensten werd dit 'euro-anarchisme'. Europol beweert dat er een Europese clandestiene organisatie van anarchisten actief is die bombrieven verstuurt en sabotage pleegt. Een verzinsel, maar Europol denkt daarmee het belang van haar bestaan te kunnen aantonen.

Zoals gewoonlijk biedt ook het septembernummer van *De Vrijdenker* – het maandblad van vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte (www.devrijegedachte.nl) – een verscheidenheid aan korte en langere artikelen. Zo benadrukt filosoof Wim de Lobel dat we religie dienen te onderscheiden van godsdienst. Religie behoort tot de categorie van het Zijn, dat de universele verbondenheid van de werkelijkheid en de mens veronderstelt. Dit aanvankelijk Griekse kosmopolitische besef manifesteert zich in kunst en filosofie als een culturele neerslag vanuit het bewustzijn van de menselijke geest. Deze belevingswereld is in de godsdienst omgebogen tot een leer die in het teken staat van het Hebben.
In het oktobernummer van het blad constateert de historicus van het humanisme Bert Gasenbeek dat Jan Willem Stutje in zijn recent verschenen biografie van vrijdenker en anarchist Domela Nieuwenhuis vrijwel niets zegt over de vrijdenkersbeweging van eind 19de en begin 20ste eeuw, terwijl het vrijdenken toch een belangrijke rol in diens leven speelde. Domela was lid van het hoofdbestuur van *De Dageraad*, zoals de vrijdenkersorganisatie zich toen noemde, sprak op diverse internationale vrijdenkerscongressen en was de auteur van het *Handboek van den Vrijdenker* dat in 1922, kort na zijn dood, verscheen.
En in het novembernummer van *De Vrijdenker* kan men het dankwoord lezen dat biochemicus Piet Borst uitsprak nadat hij tot 'vrijdenker van het jaar 2012' was verkozen. Borst gaat onder meer in op de strijd tegen religie en kwakzalverij en stelt vast dat in de afgelopen 20 jaar de wetenschap nog in belangrijke mate terrein gewonnen heeft op de kerk: 'Denk aan het neurologische onderzoek van religieuze ervaringen, dat de dringende goddelijke boodschappen heeft ondergebracht bij de epilepsie. Denk aan het veldonderzoek van chimpansees en bonobo's, dat heeft laten zien dat veel complex menselijk gedrag – empathie, generositeit, rechtvaardigheidsgevoel – ook bij collega-primaten voorkomt.'

Het *Tijdschrift voor Humanistiek* (UvH, redactiesecretaris P. Leuvenink, Kromme Nieuwegracht 29, 3512 HD Utrecht) van juli 2012 (nummer 49) bevat een fraai artikel voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van de anarchistische pedagogiek in Nederland. Vincent Stolk zoomt in op een van de strategieën die anarchisten in het begin van de vorige eeuw (1900-1914) toepasten om een libertaire samenleving dichterbij te brengen: de opvoeding van kinderen. Stolk bespreekt de twee stromingen binnen het anarchisme die deze vredesopvoeding centraal stelden. De ene stroming, aanhangers van de Rus Leo Tolstoj, die zich christen-anarchisten noemden, stond op het standpunt van volstrekte geweldloosheid. Dit opvoedingsbeginsel werd toegepast op de zogeheten Humanitaire School van de christen-anarchisten in Laren. Het slaan van kinderen als bestraffing moesten alle onderwijsgevenden afwijzen, ook moesten ze geheelonthouder en vegetariër zijn. De andere stroming, die rond Domela Nieuwenhuis, was wat pragmatischer. Deze vrije socialisten, of sociaalanarchisten, waren geen tegenstanders van het lijdelijk verzet dat de tolstojanen propageerden, maar onderkenden dat soms – in het vuur van de strijd van de arbeidersklasse, zoals bij stakingen – niet altijd aan verdediging met geweld te ontkomen viel.
Hoewel deze laatste anarchistische stroming er pas in een later stadium in slaagde een anarchistisch onderwijsinstituut te vestigen – de zogeheten Libertaire School in Zaandijk – propageerden ze hun pedagogische denkbeelden wel in enkele geschriften. Daarin werd benadrukt dat de opvoeding rationalistisch en atheïstisch moest zijn. (De invloed van de Spaanse anarchistische pedagoog Ferrer was dus onmiskenbaar.) Deze opvoeding werd overigens al in praktijk gebracht in een aantal kleinschalige ontspanningsscholen, een alternatief voor de toen populaire zondagsschool. Spel en handenarbeid werden toegepast om het kind veelzijdig te vormen. Ook werd vaak gewandeld, zodat de kinderen zich niet hoefden aan te sluiten bij de padvinderij, die als een staats- en oorlogsgezinde instelling beschouwd werd.
Dat een anarchistische pedagogiek in de praktijk wel degelijk succesvol kan zijn, bewees Kees Boeke vanaf 1926 met zijn Werkplaats Kindergemeenschap in Bilthoven. Maar dat valt buiten het bestek van dit artikel, dat overigens op veel bronnenmateriaal gebaseerd is.

Vooralsnog komt het Britse anarchistische maandblad *Freedom* (www.freedompress.org.uk) nog steeds uit, maar in het julinummer wordt de noodklok geluid. Het blad, tot voor kort tweewekelijks verschijnend, werd opgericht in 1886 als 'a journal of anarchist socialism'. Niettemin dreigt het nu op termijn te verdwijnen (of uitsluitend digitaal verder te

gaan). Financieel zit Freedom Press, de uitgever van het blad, zwaar in de problemen, onder meer omdat de uitgeverij voor veel geld een fotograaf moest afkopen, die naar de rechtbank wilde stappen vanwege het schenden van zijn copyright. Maar de pijn zit dieper: er zijn nog slechts 300 abonnees! Momenteel is een actie gestart om 4000 pond aan donaties bijeen te sprokkelen, zodat het blad nog een jaartje vooruit kan.
Mijn indruk van de situatie in Frankrijk is positiever. Het landelijk verschijnende weekblad *Le Monde libertaire* (www.monde-libertaire.fr) brengt daarnaast nog een serie nummers uit in de vorm van een magazine, gewijd aan speciale thema's, waaronder veel historische onderwerpen. En dan valt bovendien op dat er niet alleen in Parijs, maar ook elders in Frankrijk met regelmaat boekenbeurzen, lezingen, muziekfeesten en andere anarchistisch getinte bijeenkomsten plaatsvinden. Waarschijnlijk is die veelheid aan activiteiten te danken aan het feit dat het blad het orgaan is van de Anarchistische Federatie met tientallen lokale en regionale groepen.
In Duitsland is *GWR* (*Graswurzelrevolution*), afgezien van een kleiner syndicalistisch orgaan, het enige landelijke anarchistische blad (www.graswurzel.net). *GWR* legt de nadruk op geweldloosheid en antimilitarisme. Het verschijnt maandelijks in krantenformaat en bericht naar mijn mening beter en leesbaarder dan *Freedom* en *Le Monde libertaire* over enerzijds de theorie en de historie van het anarchisme, anderzijds over actuele thema's waarvoor in radicaal-linkse kringen belangstelling bestaat, zoals kernwapens, duurzame energie, globalisering, migranten, Europa, de economische crisis enzovoort. Wat in mijn ogen *GWR* extra aantrekkelijk maakt zijn de interviews met mensen uit de anarchistische scene, en zeker ook de vele – soms uitgebreide – besprekingen van nieuwe anarchistische boeken, waarvan er in Duitsland heel wat meer uitkomen dan in Nederland. De oplage van het blad bedraagt tenminste 3500 exemplaren, soms aanzienlijk meer. Het aantal abonnees is me niet bekend.
GWR bestaat nu 40 jaar. Dat feit werd afgelopen september feestelijk gevierd met een driedaags congres en culturele manifestaties in de thuisbasis Münster, de universiteitsstad. Er kwamen 250 *GWR*-lezers op af, zo wordt bericht in het oktobernummer.
Tot slot (1). HR ontving het 'misschien laatste nummer' van *Aardig*, het blad van de anarchistische uitgeverij Atalanta (www.at-A-lanta.nl). Het is begrijpelijk dat er te weinig tijd is om naast de website en de facebookpagina nog eens een papieren blad uit te brengen. Maar het is en blijft jammer.
Tot slot (2). Voor wie geïnteresseerd is in – de historie van – het anarchisme in België is er nu een speciale website (www.janpelleringsfonds.be/index.html).
Tot slot (3). Wie meer wil weten van de anarchistische auteur B. Traven moet nummer 2/2012 van het literaire blad *De Parelduiker* (Singel 389, 1012 WN Amsterdam) lezen. Daarin schrijft Martin Smit over de zoektocht naar de identiteit van de zich in Mexico schuilhoudende schrijver. Was hij de anarchist Ret Marut die een rol speelde in de Beierse Radenrepubliek van 1919 en het tijdschrift *Der Ziegelbrenner* uitbracht? Een eerdere versie van dit artikel verscheen in *de AS* 157.
Tot slot (4). Er verscheen weer een nummer van *Boekberichten*, het blad van de boekhandels Het Fort van Sjakoo in Amsterdam (www.sjakoo.nl) en Rosa in Groningen (www.bookshoprosa.org). Voor degenen die op de hoogte willen blijven van wat er niet alleen in Nederland, maar ook elders in de wereld aan nieuwe uitgaven over anarchisme en aanverwante onderwerpen verschijnt, is *Boekberichten* onmisbaar.
Tot slot (5). Jan Bervoets (jan.bervoets@casema.nl) laat weten dat er een (Franse) film verschenen is over het in augustus in St-Imier (Zwitserland) gehouden anarchistische congres, waarover Thom Holterman in zijn rubriek Uit het land van Proudhon, elders in dit nummer, bericht. Bervoets wil het vertonen van de film coördineren.
Hans Ramaer

MOED EN OVERMOED BIJ HET COLPORTEREN

Dubbele boterham met kaas 5

Het colporteren van bladen hoort voor mijn gevoel bij uitstek bij de Rode Jaren Zeventig waar deze rubriek aan gewijd is. En eigenlijk vooral bij de eerste helft zelfs. Heb ik nog met de Nederlandse editie van *República* gevent, het door de arbeiders overgenomen blad dat oorspronkelijk van de aanhangers van Soares was, in Portugal? Het staat mij niet meer bij. Ik weet wel dat ik tegen de deviezenbepalingen in als luchtreiziger naar Portugal het grootste deel van de opbrengst meenam, verstopt in de etui van mijn scheerapparaat (natscheren zou ik nou juist in Portugal leren). Achteraf hoor ik dat dit de smokkelplek bij uitstek is en als 'ze' zoeken zullen ze daar zeker kijken. Deviezenbepalingen en de mogelijkheid iets verstopt mee te voeren in het vliegtuig zijn beide verdwenen intussen. Ik schrik van het risico dat ik achteraf heb genomen – moed en onwetendheid liggen vaak dicht bij elkaar. Bij aankomst bleek de zelfbeherende krant net gesloten – de contrarevolutie sloeg op alle fronten toe. Ook dat nog.
Mijn eerste stappen op het colportagefront waren met het kortstondige weekblad *Stadsfront*, dat beoogde een stem te geven aan de Amsterdamse buitenparlementaire oppositie, en dat naar ik achteraf vernam van de PSP afkomstig was. Je hield er vijftien cent per exemplaar aan over en dat was in 1970 nog iets, moet ik er beslist bij zeggen. In het uitgaansleven ging het blad aardig van de hand, nog iets wat men zich van latere tijden niet meer kan voorstellen. Een vergetelijke reactie kwam van een meisje dat een slagje ouder was dan ik zelf en mij omstandig uitlegde dat het pas echt een leuk blad zou zijn als het *buitenparlementaire opoesitie* als ondertitel had. Aan uitleggen deed zij niet. Een van de onvergetelijke ontmoetingen.
De grootste inzet toonde ik voor de bladen waar ik zelf in schreef of die ik zelf uitgaf. Nee, *de Vrije Socialist* hoorde daar niet bij. Ik ga er niet over uitweiden waarom ik het een oncolportabel blad vond. Voor het *Biafra Bulletin* heb ik mij buitengewoon ingezet, op een wijze die niet geheel aansloot bij de net opkomende Tweede Golf. Er diende zich een jonge vrouw in mijn blikveld aan en ik zei: 'Deze mooie jongedame heeft vast nog niet het laatste Biafra Bulletin.' Meestal klopte dit en dan pakte zij haar portemonnee – in één klap gerehabiliteerd voor vijftig cent. Als gevraagd werd waarom het gelezen diende te worden kon ik antwoorden dat ik erin geschreven had. Dat gaf de doorslag. Ik kijk nu ik het opschrijf met bepaald niet lichte verwondering terug op deze inzet (voor seksegenoten had ik ook een indringende tekst die ik evenwel vergeten ben en waar ik dan ook niet met verbazing op terugzie). Biafra had gecapituleerd, ik was nog zo groen als gras – moed en inzet kan ik nu alleen nog maar aan krachten buiten mijzelf toeschrijven wat natuurlijk niet klopt. De Zaak gaf mij vleugels die ik mij niet meer kan voorstellen. Misschien is dat het verschil met *de Vrije Socialist* van 1972-74 – stond dit blad eigenlijk voor een Streven? Bij het uitventen van het *Ierland Bulletin* en de praktische voortzetting ervan, *Repressie Revue*, was ik mijn overmoed wel kwijt en ik denk er ook niet meer met een mengsel van vrolijkheid en schaamte aan terug.
En op het eind van het decennium werkte ik bij het Fort van Sjakoo, waar bladen verkocht werden waarvoor ik een enkele maal schreef, juist ten gevolge van het werken bij deze boekhandel. Dat was anders. Voor de volledigheid moet ik melden dat *de AS* als colportageblad voor mij niet aan de orde was, maar dat het wel een van de bestlopende bladen van Sjakoo was. Dat waren nog eens tijden.
André de Raaij

ONZE ‘EIGEN’ TERRORISTE
Sterke Verhalen 12

Sinds 1964 voeren de *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia – Ejército del Pueblo* (FARC-EP) hun gewapende strijd in naam van de onderdrukten in Colombia, Zuid-Amerika. De FARC is een marxistisch-leninistische guerrillabeweging, opgericht als militaire tak van de communistische partij in Colombia, de Partido Comunista Colombiano (PCC) en oorspronkelijk vooral bemenst door arme boeren die genoeg hadden van hun uitbuiting en voortdurende landroof door zich nog altijd als feodalisten gedragende herenboeren/grootgrondbezitters. In de loop van de jaren is echter een steeds groter deel van de guerrillero’s gaan bestaan uit onder dreiging, dwang en afpersing geronselde manschappen. In totaal zou het ‘boerenleger’ nu na bijna een halve eeuw strijd zo’n 18.000 man/vrouw omvatten, al houden onafhankelijke bronnen het eerder op maximaal 10.000. Volgens Human Right Watch zou 20 tot 30 procent van de ‘aanhang’ uit gedwongen ingelijfde minderjarigen bestaan. De FARC zou maar liefst 30 tot 35 procent van het totale Colombiaanse grondgebied in hun greep hebben, voornamelijk in de zuidoostelijke regio’s van Colombia, een gebied dat niettemin zo’n 500.000 vierkante kilometer beslaat, overwegend jungle en ruig begroeide vlakten aan de voet van het Andesgebergte. Het politieke programma van de beweging gaat behalve over uitbuiting en oneerlijke verdeling van de grond in Colombia over banden van het establishment met de VS, de monopolisering van de natuurlijke hulpbronnen en grondstoffenexploitatie (onder andere goud) door de staat en het daarmee gepaard gaande onderdrukkingsgeweld van niet alleen de staat maar ook van allerlei paramilitaire groeperingen in dienst van de bourgeoisie en de drugsbaronnen van het land. Allemaal heel plausibele aanleidingen voor verzet waar nobele doelstellingen aan ontleend kunnen worden. Echter. Van lieverlee is de FARC volgens de historische wetmatigheid van zichzelf overlevende op ml-leest geschoeide machtsbewegingen verworden tot een verzameling bedenkelijke avonturiers, waar de arme bevolking eerder van te vrezen dan van te profiteren heeft. Eerst was terreur een voor de FARC binnen zekere kaders gerechtvaardigd middel tegen de tirannieke staat, inmiddels is deze een gewoonte geworden tegen vrijwel alles en iedereen, als er maar aan verdiend kan worden of publiciteit mee gehaald. De bevolking van regio’s waar de FARC zich ophoudt wordt afgeperst, boeren worden gedwongen cocaïne te verbouwen en te leveren, anderen worden gedwongen het spul te verhandelen en zien zich tegen hun wil ingelijfd in de rangen van het guerrillaleger. Schijnbaar willekeurig worden door de FARC zinloze aanslagen gepleegd op bussen, marktplaatsen, winkels en gebouwen waar zich mensen in bevinden; bij bankovervallen vallen door bruut geweld keer op keer slachtoffers; ontvoeringen voor losgeld zijn jaren achtereen vaste praktijk geweest, uitlopend op vaak zeer langdurige gijzelingen (sinds kort formeel afgezworen volgens een FARC-woordvoerder, hoewel sindsdien nog vele tientallen personen niet zijn vrijgelaten), kortom, het toegepaste geweld en de gehanteerde methoden lijken in veel gevallen onbeheerst, willekeurig en ongeproportioneerd. De FARC is helaas verworden tot een pure terreurbeweging en degenen die deze praktijken in woord of daad verheerlijken verdienen noch de kwalificatie revolutionair noch zijn zij links of ook maar progressief te noemen.

Zou je voor de grootschalige handel in drugs als bekostiging van de revolutionaire strijd nog enig begrip kunnen hebben (al is de morele rechtvaardiging van die business op ethisch-morele gronden uiteraard hoogst bedenkelijk en zouden anarchisten zich daar alleen daarom al nooit mee kunnen inlaten), het afpersen van de lokale bevolking in de vorm van ‘revolutiebelasting’ is volstrekt onacceptabel, zoals dat ook geldt voor het plegen van laffe aanslagen en ander ontaard geweld met de bedoeling om zoveel mogelijk slachtoffers te maken, een vorm van propaganda van de daad die het kenmerk is van fascistoïde methodes. Dat, Tanja Nijmeijer, FARC-strijder met een Nederlands paspoort, zouden we je willen voorhouden als je inderdaad vanuit Havanna, na afloop van de vredesonderhandelingen tussen de Colombiaanse regering en de FARC (die hopelijk meer voorstellen dan de propagandakomedie die je beweging er tot nu toe van gemaakt heeft), naar je geboorteland zou overkomen voor een kortstondig bezoekje uit heimwee. Verstandiger lijkt het echter voor jou om je niet aan enig reisje richting Europa te wagen. De guerrillaromantici in deze contreien zijn namelijk nagenoeg uitgestorven en verwezen naar de afdeling sterke verhalen. Reken dus – afgezien van de bescherming die je hier als burger van een vrije rechtsstaat onverminderd kunt genieten – niet op al te veel mededogen.

Boudewijn Chorus

ANARCHISTISCHE ONTMOETINGEN

Uit het land van Proudhon 20

Begin augustus 2012 voltrok zich de Internationale Anarchistische Ontmoeting in het plaatsje Saint-Imier (Zwitserse Jura). Zo'n drieduizend anarchisten uit de hele wereld debatteerden vijf dagen lang over anarchistische theorie en praktijk aangaande het sociaal anarchisme. Ik was erbij.

Daarnaast was er gezorgd voor een uitgebreid muziekprogramma, met alle dagen optredens van vele tientallen rockbands. Naast legio inleidingen werden in 'ateliers' werkgroepen verzorgd. En niet te vergeten de grote boekenbeurs, ook hier weer met deelnemende anarchistische uitgevers uit vele landen.

De thematiek van de lezingen liep uiteen van 'economische crisis' tot 'libertaire pedagogie', van 'geografie en anarchisme' (urbanisme, transport) tot 'anarchisme en recht' (een mooi samenvallen dus met *de AS* 179 over dat onderwerp). Elke middag van twee tot vier uur werd er een 'rondetafelgesprek' gevoerd over onderwerpen, die met het anarchisme verband houden, telkens bijgewoond door honderden deelnemers. Die rondetafelgesprekken hadden tot doel te komen tot een algemene slotverklaring (déclaration commune).

Die werd uiteindelijk vastgesteld door de overgrote meerderheid van de organiserende anarchistische federaties. Toch bleek het nodig om twee van dat soort verklaringen uit te geven, omdat een van de organiserende federaties zich niet kon vinden in wat als gemeenschappelijke verklaring de wereld in gestuurd zou worden. Je hebt principes of niet…

Waarom zou je in een plaatsje van nog geen 7500 inwoners, Saint-Imier dus, zo'n gigantische bijeenkomst organiseren? Wel, 140 jaar geleden kwam een aantal anarchisten, onder wie Bakoenin, er bijeen. Die bijeenkomst in 1872 leidde tot de oprichting van de anti-autoritaire Anarchistische Internationale, als tegenhanger van de autoritaire (Eerste) Internationale die door Marx werd gedomineerd en waar de anarchisten uit waren gezet.

Wat mij opviel was dat de bijeenkomsten die ik heb meegemaakt uitpuilende zalen opleverden. De rondetafelgesprekken over anarchisme en de behandeling van diverse onderwerpen in andere, grote zalen, trokken telkens honderden deelnemers. En wat verheugend was: de volstrekte oververtegenwoordiging van jonge mensen. Een aantal van hen heb ik kritische en scherp analyserende opmerkingen horen maken. In die zin maak ik mij geen zorgen over het uitdragen van het anarchisme als politieke strijd enerzijds tegen militarisme, kapitalisme, racisme, seksisme, (sociale) onderdrukking, vreemdelingenangst en -haat, tegen alle vormen van geweld en discriminatie, en anderzijds voor zelfbestuur, autonomie en sociale revolutie. Die strijd zal in alle heftigheid worden voortgezet, zo is mijn inschatting. En de lezer begrijpt: het deed me goed dit alles te hebben ervaren.

Discursief

De boeken die in ons tijdperk over anarchisme verschijnen, vertonen veelal een *discursief* karakter. Ik bedoel hiermee dat de auteur(s) bij de lezer tracht te bewegen: denk eens na over libertaire inzichten, toets die inzichten in gesprekken met je naasten (of in gesprek met jezelf), overweeg je handelen in het licht van die inzichten. Kortom, in dat type teksten gaat het allang niet meer om het eenrichtingsverkeer van het bekeren van de lezer.

Zo laat de ene auteur aan de lezer zien hoe hij de teksten van een ander heeft gelezen. Weer een andere auteur brengt de lezer in een bundel zijn keuze onder ogen van een veelheid aan inzichten binnen een thema. Van beide een voorbeeld. Bij het eerste type auteur denk ik aan de Franse libertaire filosoof Michel Onfray en de wijze waarop hij voor de lezer de Franse schrijver en filosoof Albert Camus neerzet: als iemand doordesemd met libertaire inzichten. Onfray doet dat in zijn biografie getiteld *L'ordre libertaire. La vie philosophique d'Albert Camus* (Libertaire orde, Het filosofische leven van Albert Camus) (Éditions Flammarin, Parijs, 2012). Het wordt duidelijk dat Onfray tegelijk over Camus als wel over zichzelf schrijft. Er zijn criticasters die dit en andere zaken in het boek niet bevallen. Het boek heeft een duidelijk *discursief* karakter.

Een voorbeeld van een andere auteur is Daniel Guérin, historicus, (neo)marxist en anarchist. Kan dat overigens samengaan? Hij meende van wel, blijkens zijn – ook in het Nederlands (Van Gennep) verschenen – *Pour un marxisme libertaire* (1969). Maar het werd bestreden door bijvoorbeeld Arthur Lehning (beide verschijnselen libertair/marxisme sluiten elkaar uit voor Lehning). Wel, Guérin vervaardigde jaren geleden een bundel met teksten van als anarchist bekend staande auteurs, denkers, activisten (te beginnen bij Max Stirner en andere 'klassieke' anarchisten, naast teksten van anarchosyndicalisten en teksten over verzet en opstanden, zoals Kronstadt 1921). De bundel gaf hij de titel van een leus: *Ni Dieu ni Maître* (God noch Meester). De bundel verscheen voor het eerst in 1970 en nu is die heruitgegeven (Éditions La Découverte, Parijs, 2012). Ook hier geen monoloog maar instructie ten behoeve van het verwerven van inzicht.

Dat inzichtverwerving *discursief* verloopt heeft men ook in Lyon begrepen. Daar vond in mei 2011 een meerdaags colloquium plaats over de *Philosophie de l'anarchie. Théories libertaires, pratiques quotidiennes et ontologie*. Onder gelijkluidende titel zijn de voordrachten gebundeld en uitgegeven door Atelier de création libertair (Lyon, 2012). Zoals de titel van het colloquium aangeeft, blijft het niet beperkt tot één 'filosofie' van de anarchie. Ga je er met elkaar over spreken, dan blijken er verschillende libertaire theorieën te bestaan. Tegelijk blijkt dat er verschillende manieren zijn om de dagelijkse praktijken een verschijningsvorm te geven. De bundel is thematisch door de samenstellers, Jean-Christophe Angaut, Daniel Colson en Mimmo Puccarelli opgebouwd. Elk thema heeft als accent *anarchie*. In dat geval wordt niet de term *anarchisme* gebruikt, omdat dit een term is die een leer uitdrukt. In het colloquium ging het evenwel om vele naast elkaar staande zijnswijzen van (de) anarchie en theorievorming daaromtrent. Het doel was de *veelheid* tot uitdrukking te brengen.

Het Franse anarchistische tijdschrift *Réfractions* (nr. 28, voorjaar 2012) zit met dit nummer ook aan de kant van de zijnswijzen: op welke manieren uiten we onze verontwaardiging? Het gaat hier impliciet om een verwijzing naar de brochure uit 2010: *Indignez-vous!* van Stéphane Hessel (in het Nederlands uitgegeven als *Neem het niet!* (Amsterdam, 2011); ik kom aan het slot op hem terug). Die verontwaardiging waarover Hessel het had, komt men tegen in de Franse assembles van Indigné-e-s, de Spaanse beweging van de Indignado/s of '15de mei-beweging', de Amerikaanse beweging 'Occupy Wall Street'. Bij opstanden kan men denken aan wat er gebeurd is tijdens de 'Arabische lente' in diverse Noord-Afrikaanse landen en wat de Zapatisten in Mexico hebben weten te bereiken.

Een aantal auteurs onderzoekt in *Réfractions* de achtergronden van wat er zoal als verzet naar buiten komt. Het is dus het *subversieve* wat de auteurs bezighoudt. Maar in hetzelfde nummer bijvoorbeeld ook een groot artikel onder de titel 'Gandhi: van antiliberalisme tot niet-gewelddadig anarchisme'. Nochtans blijven we binnen de sfeer van de subversiviteit.

Spektakel

Ook het (internationale) situationisme heeft als beweging een nadrukkelijk subversieve kern: het is er op uit de bestaande maatschappij in een antikapitalistische te doen veranderen. De grondleggers ervan, waarvan Guy Debord het meest op de voorgrond trad, hebben dit niet onder stoelen of banken gestoken. Twintig jaar zijn ze op vele wijzen actief geweest tot aan de zelfopheffing in 1972. Daarna zijn anderen doorgegaan – sommigen op dezelfde voet. Anderen hebben hun subversiviteit overboord gekieperd en zijn met hun situationistische actiemiddelen

(zoals 'détournement' ofwel 'verdraaiing', 'omkering') voor de vijand gaan werken (het kapitaal).
Dit wordt allemaal minutieus in een omvangrijke studie uit de doeken gedaan door de Franse filosoof en ideeën-historicus Patrick Marcolini. De titel van zijn boek luidt *Le mouvement situationniste. Une histoire intellectuelle* (Éditions L'Échappée, Montreuil, 2012). Het gaat dus over de situationistische beweging, waarvan het de intellectuele geschiedenis beschrijft. Zo laat Marcolini bijvoorbeeld zien hoe Debord en anderen al in 1952 (de beweging evenwel wordt in 1957 opgericht) met het begrip *situatie* in de weer zijn. Debord maakt later het *spektakel* tot kern van het situationisme (zie zijn ook in het Nederlands vertaalde *De spektakelmaatschappij*, 1976).
Wat het boek van Marcolini mede belangwekkend maakt is dat hij ongeveer een derde ervan besteedt aan de ontwikkelingen van het situationisme na 1972 (totale omvang van het boek 337 pagina's). Dat daarvan sprake is, maakt een tekst duidelijk die in 1997 in het Duits uitkwam en onlangs in een Franse vertaling is verschenen, te weten *Manuel de communication-guérilla* (Handboek voor communicatie-guerrilla), uitgekomen bij Éditions La Découverte, Parijs, 2012.
De auteursnaam Autonome a.f.r.i.k.a. Gruppe Luther Blissett en Sonja Brünzels lijkt echt, maar verbergt anonimiteit. Het concept 'communicatie-guerrilla' omvat allerlei vormen van politieke strijd, die teruggrijpen op het situationisme (de situationisten worden als voorlopers gezien), van het creëren van *situaties* (zoals 'straattoneel' en 'feesten') tot het verdraaien van teksten op reclameborden (billboard bandits).
De politieke strijd wordt ingegeven door een verzet tegen de kapitalistische productiewijze en de structuren waarbinnen die wordt uitgeoefend. Komt dat verzet door middel van *détournement* tot uitdrukking, dan gaat het mede om verzet tegen de *dominante* taal waarin de kapitalistische instelling geformuleerd wordt. Deze verdraaiing levert een oppositionele taal, die beoogt te leiden tot argumentatie of agitatie. Door oppositionele taal in te voegen in een tekst, keert de boodschap zich tegen de boodschapper, wat tevens het discursieve karakter tot uitdrukking brengt.
Advertising wordt door die verdraaiing *subvertising*. In Duitsland werd bijvoorbeeld bij de introductie van een bepaald kruidenbitter de leus op reclameborden (advertising) over Jägermeister gewijzigd (subvertising) in: 'Ik drink Jägermeister omdat mijn dealer in de gevangenis zit'. In Italië maakten activisten ervan: 'Ik drink Jägermeister omdat Seveso vol met dioxine zit'.
Tot slot nog aandacht voor een *situatie* uit de Franse politiek, zoals ik die oppikte uit het Franse dagblad *Le Monde* van 13 oktober 2012 onder de kop 'Opzienbarende score van Stéphane Hessel brengt leiding socialisten in verwarring'. Wat was er aan de hand? Met haar aftreden als eerste secretaris had mevrouw Martine Aubry de *Parti Socialiste* (PS, zeg maar de PvdA van Frankrijk) in verwarring achtergelaten. Voor haar moest een opvolger worden gezocht. Daarvoor moesten binnen de partij verkiezingen worden gehouden, met één persoon als beoogd opvolger (Harlem Désir). Tegelijk speelde er een stromingenstrijd. Elke stroming schoof zijn eigen vertegenwoordiger als verkiesbaar naar voren.
Het wil nu dat de 94 (!) jarige Stéphane Hessel zich in de strijd gooide. Hij was de eerste ondertekenaar van een motie getiteld *Durven. Veel verder. Veel vlugger!* De motie drukte mede een programma uit, dat er voor moet zorgen dat François Hollande zich niet in laat snoeren in de gevestigde macht. Tevens droeg de motie uit dat men een evenwicht van de overheidsfinanciën kan vinden zonder politieke bezuinigingen op voorwaarde van het geheel veranderen van het ontwikkelingsmodel.
In de stemmingen voor de verkiezing van de eerste secretaris eindigde Hessel net niet op de tweede plaats, zodat hij anders tegenover Désir had komen te staan. Aldus veroorzaakte een 94-jarige een nieuwe golf van verwarring in de socialistische gelederen. Smalend liet een tegenstander over hem weten, dat het vooral de stem van de stadse 'bobo, écolo' was. Die voelt zich aangetrokken tot de mediatieke figuur Hessel, de 'nieuwe abbé Pierre'.
Dat zal wel, maar de kinnesinne is te proeven. En werkte Hessel niet samen met bijvoorbeeld de Franse econoom Pierre Larrouturou, die becijferde dat in plaats van het uitbreiden van het aantal uren van de werkweek, die werkweek juist gereduceerd zouden moeten worden tot 32 uur (zou in Frankrijk anderhalf miljoen banen scheppen; zie: http://www.terraeco.net/Il-faut-passer-a-la-semaine-de-32,42001.html).
Thom Holterman

BOEKBESPREKINGEN

IN DIENST VAN DE BINNENLANDSE VEILIGHEIDSDIENST

Acht jaar geleden kwam Frits Hoekstra, die leidinggevende functies vervulde in de BVD (nu Algemene Informatie en Veiligheidsdienst AIVD), met zijn geruchtmakende boek *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland*. Het boek veroorzaakte een rel: toenmalig minister Remkes op de achterste benen. Tot een veroordeling kwam het echter niet. Dan zou er nog meer overhoop gehaald worden! Door collega's werd hij met de nek aangekeken. Openheid was taboe.
Dit jaar verscheen *De Dienst. De BVD van binnenuit*. Hoekstra komt daarin terug op zijn eerste boek. Ook uit verwondering over de omslag in het politiek-maatschappelijk klimaat na 11 september 2001 toen kapers vliegtuigen dwongen wolkenkrabbers in New York binnen te vliegen. Hij beschrijft het contrast in overheidsoptreden met zijn werkzame jaren in de BVD vanaf 1971 tot 1987. Hoekstra laat zijn afkeuring blijken over zijns inziens verkeerde organisatorische maatregelen van bovenaf. Het brengt hem in conflict met de leiding. Het boek staat vol zinnen die zijn eigen daden rechtvaardigen.
De CPN heeft zich lang in de belangstelling mogen verheugen. Er werd geïnfiltreerd, tot aan de partijleiding toe. In het huis van partijleider, de stalinist Paul de Groot, kon afluisterapparatuur aangebracht worden. In een Dokwerkdocumentaire uit 2004 kwam aan het licht dat in de Bruggroep, een afsplitsing van de CPN die zich verzette tegen de Paul de Groot-lijn, de helft van de 400 aangeslotenen tot de BVD behoorden.
Een huzarenstukje was het volledig door de BVD opzetten van een maoïstische partij, de Marxistisch Leninistische Partij van Nederland. Door af te geven op andere maoïstische groeperingen wisten ze de aandacht van de Chinese partijelite op zich te vestigen. Ze werden in het verre Nederland gezien als de dragers van de ware revolutionaire leer. Uitnodigingen in China waren het gevolg. Mao werd de hand gedrukt en de BVD'ers genoten intens van een diner met Tsjou En-Lai. De partij werd zelfs betaald met dollars vanuit Albanië. Zo verdiende de BVD de gemaakte kosten terug.
In de epiloog van het boek doet Hoekstra een aantal opmerkelijke uitspraken die als een rationalisatie achteraf moeten worden gezien.
In 1971 was de BVD een betrekkelijk kleine organisatie en lag de nadruk vooral op het optreden van politie en Justitie. Tegenwoordig wordt de geheime dienst door de burgers meer gezien als een noodzakelijk kwaad dat er eigenlijk niet zou moeten zijn, meent Hoekstra. Na 11 september 2001 is de omvang van de dienst ook verdubbeld. Hij keert zich tegen de verruimde Wet opsporing en vervolging van 2007 en het oprekken van het begrip 'strafbare voorbereiding' waardoor de kwaliteit van de rechtspleging naar zijn mening gedaald is. Hoekstra is het volkomen eens met de uitspraak van de bekende advocate Britta Böhler dat wie bij de verdediging van de democratische rechtsorde verworvenheden daarvan prijsgeeft de eerste slag verloren heeft. Een overheid dient het hoofd koel te houden, vindt hij, en niet bij een dreigende hysterie die juist oppoken.

Met een 'brede benadering' probeert de overheid radicalisering al vroeg te herkennen. Dat mondt bijvoorbeeld uit in het aanleggen van kinddossiers waarbij het de vraag is of de indicatoren die gebruikt worden, wel zinvol gekozen zijn. Een verzamelwoede van persoonlijke gegevens is het gevolg. Dat gaat volgens Hoekstra veel te ver. De overheid kijkt en luistert permanent. Hij ziet Big Brother, zo briljant door George Orwell vormgegeven, opdagen. Een afdeling van de CIA, waarschuwt hij, houdt zich permanent bezig met het monitoren van de sociale media Facebook en Twitter.
In november 2011 werd tussen de VS en de EU een overeenkomst getekend om persoonsgegevens uit te wisselen. Hoekstra ziet het als stappen in de richting van een wereldheerschappij waarbij onevenredig veel gegevens naar de VS gaan die daarmee hun macht vergroten. 'Het is een misvatting dat het alleen om reizigers en reisgegevens zou gaan. Het is nogal bizar en niet al te bekend dat de Amerikanen onbeperkt inzage hebben in de Europese bankgegevens en creditcardgebruik. Het betalingsbedrijf Western Union staat geheel onder controle van de CIA'. Het naïeve onwetende publiek reageert maar al te vaak veel te snel met: 'Ze mogen best alles van me weten want ik heb toch niks te verbergen'.
Overigens is Hoekstra van mening dat de dienst een nuttige functie heeft en alleen in het geheim zijn werk kan doen. Hij keert zich er niet tegen. Maar een geheime dienst als de AIVD (de opvolger van de BVD) moet zijn taak wel uitoefenen met zo weinig mogelijk bevoegdheden die aan de persoonlijke levenssfeer en burgerlijke vrijheid raken. Het mag, zo betoogt hij, ook nooit zo zijn dat het bestempelen tot staatsgeheim wordt gebruikt om falend overheidsoptreden te verdoezelen en aan het zicht van politieke en publieke controle te onttrekken. Hoekstra wijst daarbij met de vinger naar Piet Hein Donner die het gebruik door burgers van de Wet Openbaarheid van bestuur (WOB) met wettelijke middelen wilde inperken.
Hij is blij dat er de laatste jaren weer een bewustwording ontstaat dat de burger zich niet alleen dóór de overheid maar ook tégen de overheid moet laten beschermen.
Kortom, wie zich interesseert voor deze materie kan zijn hart ophalen met onder andere de Lockheedaffaire en de geruchtmakende Soltikowpapers (over Prins Bernhard en zijn familie), Molukse acties, de vredesbeweging, de IRA en RaRa. En dat is nog maar een kleine greep. (DdW)
Frits Hoekstra, De Dienst – De BVD van binnenuit; Boom, Amsterdam 2012; 232 pag.; 19,90 euro.

NACHT IN DE MIDDAG

Het ineenstorten van Sovjet-Rusland is al weer zo lang geschiedenis dat het nu misschien nog onbegrijpelijker is dat een deel van de West-Europese intellectuelen zich in de jaren dertig vrijwillig onderwierp aan wat Stalin en zijn partijbureau eisten. De bolsjewistische wereldrevolutie vroeg immers strijders die blind vertrouwden op de Sovjetleiders. Arthur Koestler was een van hen. Hij was in 1905 in Boedapest geboren in een burgerlijk joods gezin dat nog voor het uitbreken van de oorlog naar Wenen verhuisde. Koestler studeerde er wis- en natuurkunde, maar brak die studie af om naar Palestina af te reizen.
Daar werd hij gevraagd om correspondent te worden voor het liberale Ullstein Verlag in Berlijn. Na enkele jaren werd hij bij die uitgeverij wetenschaps- en buitenlandredacteur. In die laatste functie maakte hij in 1932 een uitgebreide reis door Sovjet-Rusland, in 1936 ging hij als verslaggever naar Spanje voor de Britse News Chronicle. Al voor 1932 was hij stilletjes lid geworden van de KPD, de aan Stalin onderhorige communistische partij van Duitsland. In zijn intrigerende naoorlogse afrekening met het stalinisme (in *De god die faalde*) beschreef hij onder meer het toenmalige partijleven in Berlijn, waar geheimzinnigheid troef was en waar onder het mom van socialisme absurdistische toneelstukken werden opgevoerd.
In Spanje versloeg Koestler de burgeroorlog, aanvankelijk vanuit door de rebellen veroverd gebied, vervolgens vanuit de republikeinse zone. Zo belandde hij in Malaga, waar hij al spoedig door de franquistische troepen gevangen genomen werd toen deze de stad veroverden. Ruim drie maanden bracht hij - geïsoleerd – in de dodencel door. Iedere nacht hoorde hij de angstkreten van gevangen genomen landarbeiders die naar de wurgpaal gevoerd werden. Dankzij interventie van de Britse regering kwam Koestler vrij. (Over die ervaringen schreef hij zijn *Spanish Testament*.) Vervolgens vestigde hij zich in Engeland, brak met Moskou en publiceerde in 1940 de geruchtmakende roman *Darkness at Noon*, een meesterwerk volgens George Orwell. Dit boek – in 1946 in Nederland uitgekomen als *Nacht in de middag* en nadien enkele keren herdrukt – begint met de arrestatie door de Sovjet-Russische geheime dienst van Roebasjov, een oudere held van de bolsjewistische revolutie. In drie verhoren beschrijft Koestler hoe de hoofdpersoon tenslotte besluit om zijn misdaden tegen de partij te erkennen, waarna hij geliquideerd wordt. Misdaden overigens die hij in werkelijkheid nooit beging.
Het kost niet veel moeite om in deze romanfiguur de vooraanstaande partijfunctionarissen te herkennen die tijdens de in 1936 begonnen Moskouse processen soortgelijke bekentenissen aflegden en vervolgens geëxecuteerd werden. Dat alles om de weg vrij te maken voor Stalins absolute heerschappij over partij en staat. Met groot psychologisch inzicht schetst Koestler de stalinistische logica waaraan hij zich jarenlang onderworpen had. En vanzelfsprekend kwamen zijn ervaringen in de Spaanse dodencel hem goed van pas. Uitgeverij Schokland bracht onlangs in de serie Kritische Klassieken een mooie heruitgave van dit bijna vergeten meesterwerk uit. Wim Berkelaar schreef er een informatief nawoord bij. (HR)
Arthur Koestler, Nacht in de middag (met een nawoord van Wim Berkelaar); Schokland, De Bilt 2012; 214 pag.; geb.; 23,90 euro (www.kritischeklassieken.nl).

VERHALEN VAN MIRBEAU

Uitgeverij Iris brengt kort na het politieke pamflet *De kiezersstaking* van de Franse anarchistische journalist en schrijver Octave Mirbeau (1848-1917) – zie de boekbesprekingen in *de AS* 172 – een brochure uit met de vertaling van vier korte verhalen van hem, die oorspronkelijk rond de jaren negentig van de 19de eeuw gepubliceerd werden. Dick Gevers schreef er een biografisch nawoord bij. Daarin wordt duidelijk gemaakt hoe het gerucht in de wereld is gekomen dat Mirbeau de laatste jaren van zijn leven een ommezwaai had gemaakt naar extreem nationalisme en politiek conservatisme. Op de begrafenis las Gustave Hervé, die zich tot het uiterst rechtse kamp had bekeerd, het politieke testament van Mirbeau voor. Dit was echter een pure vervalsing door Hervé met uitspraken die lijnrecht ingingen tegen Mirbeaus libertaire opvattingen en levenshouding. (HR)
Octave Mirbeau, De gekkin, de bottenzetter, de muur, de bonte koe; vier korte verhalen, met een nawoord van Dick Gevers; reeks Anarchistische teksten nummer 18; uitgeverij Iris, Amsterdam 2012; 48 pag.; 5,-- euro (www.uitgeverij-iris.nl).

SJAAK WEG GAAT DOOR!

Gestaag 'cauzeurt' de Rotterdamse dichter, schrijver en performer Sjaak Weg voort. Inmiddels publiceerde hij sinds eind jaren zeventig tientallen dichtbundels, verhalen, commentaren, een autobiografie en zelfs verzameld werk. Nu zijn er opnieuw twee boekjes. Het ene is voor zover ik kan overzien een geactualiseerde versie van zijn *Weg met Deelder!* uit 2000, het andere – *Weg met het kapitalisme! Leve de Anarchie!* – is helemaal nieuw.
De liefhebbers van Wegs aanvallen op de vele hypocrieten die ons landje bevolken, niet in de laatste plaats die in de Maasstad, kunnen hun hart dus weer ophalen. Maar al slaat hij de plank misschien wel eens een klein beetje mis, hij weet altijd weer te charmeren door zijn zelfkritiek. Een goed voorbeeld daarvan vind ik zijn verhaal over zijn 4959ste keer hardlopen ('De lange man, li-

chaamsopbouw een blokfluit, altijd in het zwart gekleed, trok zijn hardloopkleren aan.'). Dus: doorgaan Sjaak! (HR)

Sjaak Weg, Weg met Deelder!; uitgeverij Weg, Rotterdam 2012; 99 pag.; 15,- euro.

Sjaak Weg, Weg met het kapitalisme! Leve de Anarchie!; uitgeverij Weg, Rotterdam 2012; 52 pag.; 15, - euro (te verkrijgen via: sjaakweg@hotmail.com)

FANNY SCHOONHEYT

Geheime diensten en hun agenten zijn vaak omgeven door een waas van mistigheden. Daarbij worden ze veelal vergezeld, of liever achtervolgd, door feiten die het daglicht vaak niet goed verdragen. Wat die mannen en vrouwen uitvoeren in opdracht van hun al dan niet vermeende vaderland is doorgaans gespeend van elke heroïek, laat staan een eerbaar streven. Rechtlijnigheid en achterbaksheid nemen onbeschroomd de plaats in van eerlijkheid en vooral menselijkheid. Er zijn voorbeelden te over in de geschiedenis van de geheime diensten van diverse landen en organisaties die niet bepaald fraai ogen. Een enkeling daargelaten, die tot het inzicht is gekomen waar hij of zij mee bezig is geweest, zwijgen de meeste agenten van geheime diensten over hun duistere verleden.

Die waas van geheimzinnigheid hangt ook rond het boek van Yvonne Scholten over Fanny Schoonheyt. Fanny Schoonheyt was de enige Nederlandse vrouw die tijdens de Spaanse Burgeroorlog daadwerkelijk de wapens heeft opgenomen en gevochten heeft tegen de opstandige troepen van Franco. Omwille van haar moed aan het front en haar militair technische kennis verwierf ze al snel de bijnaam 'la reina de la ametralladora', de koningin van de mitrailleur. Op merkwaardige wijze kreeg ze een officiersfunctie in het republikeinse leger. Na de nederlaag van de Spaanse republiek in 1939 vluchtte ze via Frankrijk naar de Dominicaanse Republiek en later naar Curaçao. Voor haar naaste omgeving, en zelfs haar eigen dochter, zweeg ze in alle talen over de gebeurtenissen in Spanje.

Fanny Schoonheyt werd op 15 juni 1912 te Rotterdam geboren in een middenstandgezin. Tijdens haar jeugd had ze veel aandacht voor technische zaken. Na de middelbare school ambieerde ze een journalistieke loopbaan en probeerde ze via contacten bij de *NRC* en *De Groene Amsterdammer* aan de slag te raken. Daarnaast had ze ook grote interesse voor muziek en speelde zelf piano. In 1934 maakte ze een reis naar de Sovjet-Unie. Bij veel intellectuelen was het indertijd bon ton om met de Sovjet-Unie te dwepen. Ze schreef over haar reis enige verslagen in *De Groene Amsterdammer.*

Eind 1934 kwam Fanny aan in Spanje. Ze verbleef in Barcelona korte tijd bij Lou Lichtveld (Albert Helman), de in Suriname geboren Nederlandse schrijver en reporter. Al spoedig vond ze een eigen onderkomen in de Catalaanse hoofdstad. In de brieven die ze indertijd aan haar vriendin schreef verwees ze op generlei wijze naar de turbulente Spaanse politiek van de jaren dertig en maakte ze al helemaal geen gewag over haar eigen politieke interesses. Toch sloot ze zich waarschijnlijk al in 1935 aan bij de jeugdbeweging van de communisten. Dat blijkt tenminste uit de verklaringen van een vrouw die eveneens bij de Catalaanse communisten was aangesloten. Als niet-Spaanse met blond haar en lang van gestalte viel ze onmiddellijk op in deze rangen. Bovendien rookte ze, wat in die tijd ongezien was voor een vrouw in Spanje.

Officieel was Fanny in Barcelona om verslag uit te brengen van de Volks-Olympiade die op 19 juli 1936 van start zou gaan als protest tegen de Olympische zomerspelen die dezelfde zomer in nazi-Berlijn werden gehouden. Na het uitbreken van de militaire opstand op 18 juli 1936 sloot Fanny zich onmiddellijk aan bij de opgerichte milities. Lou Lichtveld stond in zijn verslag over de Spaanse Burgeroorlog stil bij de vrouwelijke militieleden die naar het front trokken. De hele Spaanse pers was namelijk in de ban van de spectaculaire verandering in de traditionele man-vrouwverhouding ten gevolge van de Burgeroorlog. Over Fanny schreef Lichtveld evenwel met geen woord in zijn stukken. Zo'n 800 Nederlanders gingen naar het Iberische schiereiland om de opstandelingen van Franco te bestrijden. Van vrijwel allen werd door het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken en Justitie een persoonlijk dossier aangelegd. Een speciaal koninklijk decreet ontnam hen in de zomer van 1937 de Nederlandse nationaliteit. Ongeveer een derde van deze mensen verloor in Spanje het leven. Degenen die statenloos terugkeerden bleken tijdens de Tweede Wereldoorlog een gemakkelijke prooi voor de nazi's: velen eindigden in een Duits concentratiekamp.

Eind 1936 werden onder zware druk van de Spaanse communisten en socialisten de milities vervangen door het republikeinse Volksleger.[1] Met de milities verdwenen ook de vrouwen aan het front. Fanny dus niet, zij raakte integendeel betrokken bij de opbouw van het Volksleger als officier van een opleidingseenheid. Een vrouwelijke officier in het republikeinse leger was volgens verschillende oud-Spanjestrijders en ook Spaanse historici uiterst zeldzaam, laat staan een buitenlandse officier. Toch bestaat er een foto waarop Fanny te zien is in een officiersuniform. Het beleid van de Catalaanse overheid, waar de communisten na de meigebeurtenissen van 1937 een dikke vinger in de pap hadden, hield immers in om alle vrouwen van het front weg te trekken. Voor vrouwen was alleen nog maar een verzorgende functie weggelegd. Waarom werd voor Fanny een uitzondering gemaakt? Was het alleen maar om haar dapperheid waarmee ze eerder naam en faam had verworven dat ze als vrouw nog aan het front werd getolereerd, of was het omwille van haar (geheime) werk voor de communisten. Niets is met zekerheid te zeggen omdat de bronnen daarover niet eenduidig zijn, maar de vermoedens wijzen toch in de richting van het tweede. Uit een verslag blijkt dat Fanny ook actief betrokken was bij de gebeurtenissen in mei 1937 in Barcelona, toen de communisten anarchistische bolwerken aanvielen en de POUM vervolgden.[2] Zij zou vanuit hotel Colon, het bolwerk van de Catalaanse communisten, de mitrailleur hebben bediend. Een maand later raakte Fanny ernstig gewond bij een auto-ongeval.

Ze verbleef eind 1938 in Parijs met het kennelijke doel om een vliegopleiding te volgen. Dat was in ieder geval niet in opdracht van de Spaanse republiek, maar waarschijnlijk op instigatie van de communisten om kopstukken van de partij per vliegtuig te kunnen evacueren. Militair gezien stond de republiek er immers uiterst penibel voor. En het is een feit dat kort voor het definitieve einde, tot grote ontzetting van de gewone leden, partijbonzen en hun familieleden, wel geëvacueerd werden. Van de achterblijvers werden honderden ter plaatse doodgeschoten door de rebellen.

Via het vluchtelingennetwerk SERE slaagde Fanny er in februari 1940 in om Frankrijk te ontvluchten en kwam ze terecht in de Dominicaanse republiek waar op dat moment Trujillo als dictator de skepter zwaaide. Bij aankomst bleek ze hoogzwanger te zijn. Over de vraag wie de vader was trok ze een waar mistgordijn op en het is onmogelijk te controleren of het verhaal dat ze zelf ophing steek houdt. In de Dominicaanse Republiek hield Fanny zich in ieder geval erg rustig. Ze had ook meer dan voldoende reden om niet al te zeer in de belangstelling te lopen.

Op 20 augustus 1940 vermoordde Ramón Mercader in Mexico Leon Trotski. Mercader was een Spaanse communist die in opdracht van de geheime dienst van de Sovjet-Unie werkte, maar was bovenal een oude bekende van Fanny. Ze heeft Mercader in ieder geval gekend en zou zelfs een relatie met hem hebben gehad. Dat stelt tenminste de Amerikaanse journalist Isaac Don Levine.[3]

Het is trouwens opmerkelijk op welke wijze Fanny in de Dominicaanse Republiek probeerde haar Nederlandse nationaliteit terug te krijgen. Daarbij diste ze onder meer een verhaal op dat ze in Spanje ten tijde van de Burgeroorlog via een zogenaamd revolutionair huwelijk getrouwd was geweest met een zekere Lopez. Yvonne Scholten hecht in haar boek niet veel waarde aan dit verhaal van

Fanny. Wellicht te weinig want ze gaat niet in op het feit dat Lopez toevallig ook de achternaam is die door Mercader werd aangenomen toen hij na zijn vrijlating in 1960 naar de Sovjet-Unie vertrok en halverwege de jaren 1970 naar Cuba verhuisde, alwaar hij in 1978 overleed. Dat zowel Fanny als Mercader dezelfde achternaam gebruikten lijkt net iets te toevallig om niet te onderzoeken. Het zou misschien de theorie kunnen ondersteunen dat beiden tenminste in Spanje een verhouding hadden.

Eind 1947 werd Fanny om onduidelijke redenen de Dominicaanse Republiek uitgewezen. Dankzij de inspanningen van de Nederlandse consul in de Dominicaanse Republiek kon Fanny naar Curaçao verhuizen. Ook in Curaçao hield ze zich gedeisd. Blijkens de schaarse verslagen bleek ze niet goed te aarden op het Antilliaanse eiland. Overigens ontmoette ze in 1955 in Willemstad een oude bekende: Lou Lichtveld. Maar volgens Lichtveld was dat geen hartelijke wederzien. Fanny reageerde uiterst koel tijdens hun ontmoeting en nodigde Lichtveld ook niet uit.

Bijna tien jaar later, waarschijnlijk rond de jaarwisseling van 1956/1957 keerde Fanny terug naar Nederland en herenigde zich met haar dochter Marisa die ze enkele jaren eerder naar de lage landen had gestuurd en toevertrouwde aan oude vrienden. Op 23 december 1961 overleed Fanny plotseling aan een hartaanval, op 49-jarige leeftijd.

Op basis van het onderzoek dat Yvonne Scholten deed, is de conclusie aannemelijk dat Fanny Schoonheyt zich misschien heeft ingelaten met minder fraaie activiteiten van de communistische geheime dienst in Spanje tijdens de burgeroorlog. Na de heroïek van de julidagen in 1936 volgde ze immers een uiterst schimmig parcours dat grotendeels in nevelen gehuld blijft door haar stilzwijgen. Yvonne Scholten slaagt er in haar reconstructie van deze vergeten geschiedenis helaas niet in om de meer duistere kanten van Fanny Schoonheyt te belichten, waardoor de vragen over haar werk voor de geheime diensten van de Spaanse communisten en misschien wel de Komintern onbeantwoord blijven. (WV)

Yvonne Scholten, Fanny Schoonheyt. Een Nederlands meisje strijdt in de Spaanse Burgeroorlog. Meulenhoff Amsterdam, 2011; geïll.; 302 pag.; 19,95 euro.

NOTEN

(1) Overigens waren er binnen de communistische partij ook dissidente geluiden over de vorming van een volksleger naar Sovjetmodel. Met name de militaire commandant José Del Barrio bekritiseerde fel de militaire ondeskundigheid van (communistische) commandanten die hun legerfunctie meer te danken hadden hun politieke loyaliteit dan hun militaire kennis. Dat gegeven plaatst in ieder geval de nodige vraagtekens bij de argumenten van vooral communistische zijde dat de milities vervangen moesten worden door een volksleger omwille van het tekort aan militaire vaardigheden. Dat was blijkbaar een nietszeggend argument om feitelijk te verdoezelen dat het de communisten alleen maar te doen was om politieke greep te krijgen op de situatie aan het front. Die hadden ze aanvankelijk maar in beperkte mate omwille van de minuscule aanhang die de PCE had voor het uitbreken van de Burgeroorlog. Del Barrio wordt omwille van zijn kritische opstelling in 1943 door de PCE aan de kant gezet. (Scholten vermeldt abusievelijk dat hij al in 1942 door de PCE werd gedumpt.)– (2) POUM (Partido Obrero de Unificación Marxista) was een kleine niet-stalinistische communistische partij met vooral aanhang in Catalonië. – (3) Zie Scholten, pagina 273.

JAARBOEK KRITIEK 2012

Het tijdschrift voor socialistische discussie en analyse *Kritiek* van 2012 (voorheen jaarboek geheten) heeft als thema 'de actuele utopie' en verder een aantal artikelen die het motto 'links nu' dragen. In het themadeel onder meer aandacht voor Friedrich Engels, die zeker waardering had voor utopisch socialisten als Fourier en Saint-Simon, die hem voorgingen. Ook de prefiguratieve politiek (dat is het actualiseren van een nagestreefd toekomstideaal in het hier en nu) van het Tahrirplein en van de Occupykampen komen aan de orde.

In het vraaggesprek met Peter Mertens van de piepkleine (Belgische) Partij van de Arbeid (met 16 raadsleden in en rond Antwerpen) komt uiteraard de vraag ter sprake in hoeverre deze van oorsprong streng maoïstische partij verschilt van de Nederlandse SP. Informatief is ook het vraaggesprek met de econoom Alfred Kleinknecht ('Economen die nieuwe toezichthouders bedenken, werken aan hun eigen werkgelegenheid'). Verder is er een artikel over de permanente revolutie van Amerikaans rechts, dat nu in de vorm van de Tea Party-beweging invloedrijker is dan ooit tevoren. Maar links kan volgens de auteur zeker van conservatief rechts leren: 'Kies een beperkt aantal misstanden waar geheel links Nederland (en liefst stukken van rechts Nederland) bereid zijn actie tegen te voeren en richt je niet op een concreet doel, maar op het opzetten van systemen om het debat op permanente basis jou kant op te trekken.' Zo, dat weten we dan weer! (HR)

Kritiek 2012. Tijdschrift voor socialistische discussie en analyse; thema De actuele utopie; 125 pag.; 15,- euro (www.jaarboekkritiek.nl).

BOMMEN VOOR GERECHTIGHEID

Tsja, dat is even slikken: de anarchisten op een hoop gegooid met Osama bin Laden, Hitler, Lenin en nog wat suspecte figuren uit het verleden. Maar wie op allerlei politieke ideeën het etiket fanatisme plakt, en dat doet hoogleraar inlichtingen- en veiligheidsstudies Bob de Graaff in zijn dikke boek *Op weg naar Armageddon*, ontkomt er niet aan dat nuanceringen worden ondergesneeuwd. Toch is zijn studie niet zozeer bedoeld als een geschiedenis van het terrorisme door de eeuwen heen als wel een exposé van godsdienstige en politieke ideeën die (kunnen) uitlopen op gewelddadig fanatisme – ofwel, zoals dat tegenwoordig heet, terreur.

Het betreft dan een heilsverwachting die gebaseerd is op een obsessie met een centrale waarheid, zoals een godheid, een natie, een klasse of een ras. Op de keper beschouwd is het maar de vraag of deze door De Graaff gehanteerde omschrijving toegepast kan worden op het anarchisme. Maar goed, het gaat in deze omvangrijke studie om een historisch overzicht van 'ismen' waarvan de aanhangers – ook met gewelddadige middelen – een volmaakte samenleving hebben nagejaagd. Al vanaf de middeleeuwen waren er radicaal-christelijke sekten – chiliasten of millenaristen – die zich daarbij beroepend op het bijbelboek Openbaringen, op fanatieke wijze streefden naar 'het vernietigen van de wereld om deze te redden'. Vanaf de achttiende eeuw begonnen op dat vlak de wereldse overtuigingen de godsdienstige te verdringen, maar in de afgelopen eeuw valt er een terugkeer van het religieus fanatisme vast te stellen, zij het merendeels in radicaal-islamitische vorm.

De Graaff is een belezen historicus en in zijn hoofdstuk over anarchisme en syndicalisme baseert hij zich dan ook grotendeels op betrouwbare historiografen en biografen. Grosso modo doet hij in zijn overzicht recht aan wat anarchistische denkers bezighield en komt hij soms met zinnige analyses ('De vermenging van apocalyptische en rationeel-humanistische elementen verklaart veel van de inconsistenties in de anarchistische theorieen'). Maar tegenover die benadering staat tegelijk zijn aanscherpen van de negatieve aspecten van anarchisme en syndicalisme. De onderkop van het betreffende hoofdstuk zegt al voldoende: bommen voor gerechtigheid. En zoals te verwachten valt besteedt De Graaff veel aandacht aan de anarchisten van de daad van rond 1900 met hun bomaanslagen en vorstenmoorden, komt het principieel geweldloze anarchisme van Leo Tolstoj en diens navolgers nauwelijks ter sprake en wordt de syndicalistische theoreticus Georges Sorel weer eens opgevoerd als wegbereider van het fascisme. Niettemin een fascinerende studie! (HR)

Bob de Graaff, Op weg naar Armageddon. De evolutie van fanatisme; Boom, Amsterdam 2012; 755 pag.; 29,90 euro.

VEERTIG JAAR DE AS

1

Met dit nummer maakt *de AS* veertig jaargangen rond. Die 180 nummers hebben zo'n 8400 bladzijden tekst opgeleverd. Een boekenplank vol. In die veertig jaar ontvielen ons vier redacteuren (Anton Constandse, Wim van Dooren, Arthur Mendes-George en Simon Radius) en maakten een tiental anderen (Machteld Bakker, Marli Huijer, Judith Metz, Lenicka Roozendaal, André Bons, Cees Bronsveld, Freek Kallenberg, Peter Lanser, Bas Moreel, Sies van Raaij en Siebe Thissen) voor kortere of langere tijd deel uit van de redactie. En van de huidige redactie van twaalf mensen (Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, André de Raaij, Hans Ramaer, Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse) is bijna de helft al vanaf de eerste jaargang redacteur.

Op het in 1898 door Domela opgerichte *De Vrije Socialist* na, heeft geen enkel anarchistisch blad in Nederland het zo lang volgehouden. Hoe is *de AS* al die tijd overeind gebleven? Want tegenover het onverwachte succes in de beginperiode, met midden jaren zeventig zelfs oplagen van tussen de 2000 en 3000 exemplaren, staat het afkalvende aantal lezers vanaf het begin van de jaren negentig. Nu lezen zo'n 500 tot 600 mensen het papieren tijdschrift. Digitaal (website en weblog) trekt *de AS* daarnaast de laatste jaren nog een groeiend aantal belangstellenden. Zonder twijfel echter vergrijst het lezerspubliek, zoals ook de redactie in veertig jaar is vergrijsd: van veelal twintigers en dertigers toen naar merendeels vijftigers en zestigers nu.

In nummer 100 van eind 1992, schreef ik dat stabiele functioneren toe aan het feit dat het steeds een tijdschrift is geweest van een gezelschap vrienden en geestverwanten, dat bleef bestaan omdat we er zelf zoveel plezier aan beleefden. Dat geldt twintig jaar nadien nog onverkort, maar mogelijk speelde daarbij nog een andere factor een rol. Dat is de ruimte die de redacteuren elkaar gunden, waardoor er binnen de redactie nooit heftige conflicten ontstonden. Zo raakten enkele redacteuren in de jaren negentig nogal onder de indruk van het Franse differentiedenken en zeker van de filosoof Foucault. Die interesse resulteerde in *De bevrijding van het anarchisme* (nr. 109/110), een nummer dat ook buiten de eigen kring veel waardering kreeg.

2

In de jaren zestig bracht de Engelse anarchist Colin Ward het tijdschrift *Anarchy* uit. Dit maandblad kenmerkte zich niet alleen door het handige formaat en de keuze voor themanummers, maar was ook aantrekkelijk vanwege een verfrissend ondogmatisch soort anarchisme, dat het blad bepleitte en wel 'pragmatisch anarchisme' genoemd werd. Zo'n blad bestond niet in Nederland. Daarom besloot ik in 1972 te proberen in dat gemis te voorzien en werd *de AS* geboren. Boudewijn Chorus ondersteunde als uitgever mijn initiatief. Bovendien werd hij mederedacteur, evenals Wim de Lobel, Rudolf de Jong, Simon Radius en Arthur Mendes-George. Enkele maanden erna traden ook 'grand old man van het anarchisme' Anton Constandse en Thom Holterman toe tot de redactie. En vanaf het eerste nummer dat eind 1972 verscheen, ben ik eindredacteur geweest.

Achteraf gezien heeft Constandse als primus inter pares onmiskenbaar zijn stempel gedrukt op het tijdschrift, niet alleen op de twaalf jaargangen dat hij mederedacteur was, maar ook – indirect – op de latere jaargangen. En nog regelmatig missen we hem, niet in het minst omdat hij als bijna vanzelfsprekend het openingsartikel schreef, waarin het thema van het desbetreffende nummer in een breed, vaak ook historisch, kader werd geplaatst.

Van begin af aan hebben we de opvatting dat er zoiets als een 'zuiver anarchisme' kan bestaan, verworpen. Na vijf jaargangen constateerden we in een redactioneel commentaar dat dat een absolutistische – en dus een anti-anarchistische – gedachte is. Die afkeer van rechtlijnigheid bracht Constandse tot een realistisch ideaal dat hij soms als reformistisch anarchisme omschreef en dat we in *de AS* pragmatisch anarchisme noemden. Deze opvatting van anarchisme kenmerkt zich door niet de anarchistische utopie na te streven, zoals het merendeel van de anarchisten in het verleden deed, maar door het bepleiten van het steeds weer zo anarchistisch mogelijk handelen in de hedendaagse samenleving. Als pragmatische anarchisten hebben we dan ook onderkend dat een libertaire maatschappij niet op een manier en evenmin in één keer tot stand kan komen, maar slechts van stap tot stap. Daarom ook hebben we de sociale verworvenheden van de verzorgingsstaat verdedigd (nr. 53: *De staat van verzorging*) en gepleit voor een individueel basisinkomen (nr. 94: *Het labyrint van de vrijheid*). Samen met de liberale grondrechten vormen deze immers de minimaal noodzakelijke voorwaarden om een libertaire samenleving te realiseren.

Overigens is voor dat pragmatische anarchisme niet alleen het doel – beter gezegd de stappen die daartoe (kunnen) leiden – doorslaggevend, maar zijn ook de middelen dat. Het draait met andere woorden dus telkens om de vraag welke doelen nu geëigend zijn om uiteindelijk een libertaire samenleving te verwerkelijken, waarbij die middelen weer per situatie kunnen verschillen. Dat basisbeginsel, dat het anarchisme scherp onderscheidt van de sociaaldemocratie en van het marxisme, is natuurlijk verre van nieuw. We vinden het al bij de vooroorlogse Nederlandse anarchosocialisten, die principieel en praktisch, het gebruik van geweldloze middelen in de strijd tegen staat en kapitaal propageerden. Het is nu eenmaal onmogelijk – zo zei de anarchosocialiste Clara Wichmann – een geweldloze en vrijheidslievende samenleving te realiseren door middel van dwang en geweld.

3

Al die jaren is veel aandacht besteed aan de historie van het anarchisme en dan met name aan levensbeschrijvingen. Alle aartsvaders – Godwin, Stirner, Proudhon, Bakoenin en Kropotkin – passeerden de revue en ook vele latere anarchisten, ik noem hier slechts de Duitsers Landauer en Mühsam, kwamen aan bod in biografische nummers. Ook nummer 89 (*Onder anarchisten*) en nummer 85 (*Anarcha-feminisme*) kunnen tot die categorie gerekend worden. Evenmin werden hedendaagse anarchisten als Bookchin en Illich (beiden overigens inmiddels overleden) vergeten. En dan waren er de nummers over het anarchisme in Nederland: Provo, christenanarchisten, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Clara Wichmann, Bart de Ligt, Kees Boeke, Anton Constandse, Arthur Lehning, Wim van Dooren, Wim de Lobel, Atalanta en Rudolf de Jong. Tot dit rijtje behoren zeker de twee nummers (nr. 151 en nr. 158) over Nederlandse anarchisten in de tijd van fascisme en bezetting, de periode 1933-1945, die ook buiten anarchistische kring de aandacht trokken.

Bij de start kreeg *de AS* de ondertitel 'tijdschrift voor politiek en cultuur' mee. Dat wekte soms verwarring , omdat in de jaren zeventigcultuur door velen gezien werd als een synoniem voor kunst. Vandaar dat we in 1974 voor de ondertitel 'anarcho-socialisties tijdschrift' (in de toen bij links gangbare spelling) kozen. Daarmee brachten we tot uitdrukking dat de toen enigszins vergeten anarchosocialisten Clara Wichmann en Bart de Ligt een belangrijke bron van inspiratie voor ons waren, niet in de laatste plaats omdat ze het anarchisme als een cultuurfilosofie opgevat hadden. Inmiddels zijn beiden – en ook anderen rond het prachtige vooroorlogse blad *Bevrijding* – deels herontdekt, vooral dankzij de Duitse wetenschapper Gernot Jochheim met zijn standaardwerk *De Wapens Neder* (1977) over de theorieontwikkeling van geweldloos verzet. In 1986 veranderden we de ondertitel in het minder specifieke 'anarchistisch tijdschrift'.

Overigens is de aandacht voor kunst één van de constanten in de geschiedenis van *de AS*. Het begon bij *Kunst & anarchie* (nr. 48) en eindigde twaalf kunstnummers verder bij

Cinema anarchistica (nr. 159/160). Er was veel belangstelling voor deze kunstnummers, met als absolute hoogtepunten de nummers *Poëzie als ordeverstoring* (nr. 114) en *Jazz* (nr. 147).

4

In de beginjaren van *de AS* werd hier en daar gedacht dat de naam van het tijdschrift een afkorting was van De Anarcho-Syndicalist (in plaats van De Anarcho-Socialist). Waarschijnlijk kwam dat misverstand in de wereld omdat – heel toevallig! – het thema van het eerste nummer 'syndicalisme' was en misschien ook omdat enkele redacteuren sympathie voor het syndicalisme werd toegerekend. *De AS* was dus weliswaar niet syndicalistisch of anarchosyndicalistisch, maar toch rekende de redactie die eerste jaren wel op een verdere radicalisering van de (linkse) arbeidersbeweging en op meer aandacht voor arbeiderszelfbeheer. Hoewel we deze min of meer 'arbeideristische' visie na enkele jaren verlieten (en we ons tegelijk ontdeden van het tot dan veelvuldig gebruikte marxistische jargon), bleef ons ideaal van een vrije samenleving onveranderd.

Inmiddels huldigen we de mening dat de toekomst van het anarchisme grotendeels afhankelijk is van een cultuuromslag, een mentaliteitsverandering waarbij mensen zich losmaken van het machtsdenken en de bestaande hiërarchische en bureaucratische structuren (zie nr. 125: *Disciplinering*). Het gaat nu om het versterken van een tegencultuur, om het verbreiden van vrijheidlievende normen en waarden, kortom om een *Tegenethiek* (nr. 82).

Hoe onze opvattingen zich op dat vlak de afgelopen decennia hebben ontwikkeld, blijkt wellicht het duidelijkst uit ons denken over de staat. In een discussie met de redactie in nummer 3 (*Anarchisme vandaag*) werd het door Roel van Duijn voorgestelde begrip 'zachte staat' nog weggehoond, maar een paar jaar later al maakten de lezers kennis met het begrip 'libertaire staat', dat, positief, omschreven werd als een vermaatschappelijkte staat (nr. 35: *Anarchisten en de staat*). En in nummer 66 (*Een libertaire staat?*) verscheen een pleidooi om binnen de anarchistische theorievorming ruimte te scheppen voor een libertaire tegenhanger van de staat zoals we die kennen: de dominante staat.

5

Een redactie die voor themanummers kiest, die slechts een paar keer per jaar verschijnen, weet dat het onmogelijk is om snel op actuele gebeurtenissen te reageren. Zo kon het gebeuren dat er een nummer over *Proudhon* (nr. 39/40) op de pers lag, terwijl op dat moment – eind 1979 – een conflict tussen Iran en de VS escaleerde. Ook tijdens de eerste Golfoorlog van begin 1991 en na de aanslagen van 11 september 2001 wekten we ongewild misschien de indruk dat het wereldgebeuren ons niet raakt. En eveneens was dat het geval toen Nederland op zijn kop stond na de schokkende moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh.

Daarom waren we steeds gedwongen ons te richten op de achtergronden van politieke, sociale en economische ontwikkelingen en daarop vanuit een anarchistische optiek commentaar te leveren. Voorbeelden van die aanpak waren de nummers over de burgeroorlog in Joegoslavië (nr. 99: *Sarajevo*), over migratie (nr. 102: *Nederland immigratieland*), over het postcommunistische Rusland (nr. 111: *Voorheen Sovjet-Unie*), over globalisering (nr. 137: *Globaal*), en over economische crisis (nr. 169/170: *Kapitalisme: van crisis naar crisis*).

Een van de rode draden in de veertig jaargangen van *de AS* is de kritische beschouwing van de taboes van (radicaal) links. En wie terugblikt kan constateren dat we daarbij soms vooruitliepen op opinies die later in bredere kring aanvaard raakten. Zo was het eind jaren zeventig nog bijna een gotspe om kritiek te hebben op ontwikkelingshulp. Dat was voorbehouden aan rechtse conservatieven, maar in nummer 32 zetten we daar grote vraagtekens bij, nadat we vaststelden dat bijna alle steun aan de Derde Wereld in de zakken van de multinationale ondernemin-

40 JAAR TIJDSCHRIFT DE AS
Jubileumbijeenkomst

Ter gelegenheid van het 40 jarig bestaan organiseert *de AS* voor haar lezers een feestelijke bijeenkomst op vrijdagmiddag 15 februari 2013 in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Cruquisweg 31, Amsterdam (Oost). Deze locatie is eenvoudig te bereiken met bus 22, zowel vanaf Centraal Station en Muiderpoort als vanaf Zuid of Amstel.

Programma
13.30 uur: inloop
14.00 uur: opening van de bijeenkomst
14.05 uur: korte terugblik op 40 jaar *de AS* door Rudolf de Jong (*AS*-redacteur)
14.15 uur: lezing door Roel van Duijn over de herleving van het anarchisme als politieke beweging in de jaren zestig en zeventig
14.35 uur: gelegenheid tot discussie met de spreker
14.45 uur: muzikaal intermezzo door de Atalanta's (freejazz)
14.55 uur: lezing door Roger Jacobs (Belgie) over het verband tussen 'kleine' en 'grote' verhalen binnen het anarchistische perspectief
15.20 uur: gelegenheid tot discussie met de spreker.
15.30 uur: pauze; onder meer gelegenheid om te spreken met *AS*-redacteuren (koffie en thee worden geserveerd)
15.55 uur: lezing door Weia Reinboud over anarchisme en vrijheid
16.15 uur: gelegenheid tot discussie met de spreekster
16.25 uur: muzikaal intermezzo door het Trias Poetica (protestliederen)
16.50 uur: afsluiten van de bijeenkomst door Boudewijn Chorus (*AS*-redacteur/medeoprichter)
17.00 uur: gelegenheid tot napraten (hapjes en drankjes worden geserveerd)
18.00 uur: einde van de bijeenkomst; het IISG-gebouw wordt om die tijd gesloten.
De toegang is vrij; donaties zijn echter zeer gewenst!

gen terecht kwam. En in nummer 65 (*Nationalisme & bevrijdingsbewegingen*) schreef Rudolf de Jong dat de vijanden van onze vijanden nog niet onze vrienden zijn. Het was een pleidooi voor een kritisch beschouwen van de bevrijdingsbewegingen in de Derde Wereld. Nu, decennia later, hebben de solidariteitsbewegingen zich dat soort kritiek wel degelijk aangetrokken. En wie weet kan ooit datzelfde gezegd worden over de sympathisanten van de Palestijnse organisaties op de Westoever en in Gaza. In ieder geval heeft geen aflevering van *de AS* zoveel beroering teweeg gebracht als nummer 97 over Israël.

Drie afleveringen wil ik nog speciaal noemen. De eerste is nummer 172 over *De ellende van de religie*. Het was een mooi, maar niet opzienbarend nummer met misschien zelfs voorspelbare kritiek op het christendom en de islam. Toch werd het – onverwacht – heel goed verkocht. De tweede is nummer 36 over *Europa*. Het verscheen eind 1978, maar wie het (her)leest zal verrast zijn hoe actueel die aflevering nog altijd is, met name over de sleutelrol die Duitsland in de Europese eenwording speelt. De derde is nummer 38 over *Bedrog*. Het was een slecht verkochte aflevering, maar toch een van de opmerkelijkste. Het nummer gaat over de verwildering van het kapitalisme, over de fraude en corruptie binnen de bestuurderskaste, die eind jaren 70 aan de oppervlakte begon te komen en waarvan de Lockheed-affaire (die in nr. 20: *Monarchie en Oranje* aan de orde kwam) een voorbode was geweest. Diezelfde bestuurders klagen nu over het verval van normen en waarden, over calculerende burgers, terwijl ze toen zelf het voorbeeld gaven. Later (nr. 77: *De verwording van rechts*) hebben we er opnieuw aandacht aan besteed. En zonder twijfel zal dat thema nog weer terugkeren.

Hans Ramaer (eindredacteur)

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen afleveringen van *de AS*. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de kosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme), nr. 158 (Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog), nr. 163 (Wim de Lobel filosoof, vrijdenker, anarchist), nr. 164 (Liefde), nr. 167 (Sacco en Vanzetti), nr. 168 (Voedsel), nr. 171 (Brood & Spelen), nr. 172 (De ellende van de religie), nr. 175 (Alexander Cohen), nr.176 (Infiltratie), nr. 179 (Anarchisme & Recht).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme), nr. 159/160 (Veertiende Jaarboek Anarchisme/Cinema Anarchistica), nr. 161/162 (Vijftiende Jaarboek Anarchisme), nr. 165/166 (Zestiende Jaarboek Anarchisme), nr. 169/170 (Zeventiende Jaarboek Anarchisme/Kapitalisme: van crisis naar crisis), nr. 173/174 (Achttiende Jaarboek Anarchisme/Reis langs het Spaanse anarchisme), nr. 177/178 (Negentiende Jaarboek Anarchisme).

Alle inmiddels uitverkochte afleveringen van De AS zijn overigens herdrukt. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren, filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, Anarchisme; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, Theorie en praktijk van het nemen; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnr: 002);

—Henk Eikeboom, De anarchist en het huwelijk; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde diens pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);

—Anton Constandse, Heinrich Heine als dichter en denker; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);

—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, Rhapsoden, zangen in modern gewaad; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);

—Simon Radius, Proudhon over kerk en samenleving; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);

—Piet Kooijman, Heden, verleden en toekomst in zakformaat; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel De vooruitzichten der arbeidersbeweging uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);

—Spanje 1936-1966. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

—Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

—Paul Eltzbacher, Anarchisme; herdruk van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.

—Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

—Hans Ramaer, Het onbegrepen anarchisme. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.

—Hans Ramaer, Het individualisme van Anton Constandse. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, De zelfvernietiging van het protestantisme, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

—Anton Constandse, De ellende der religie; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, God is het kwaad; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, Kan er een God zijn?; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, Godsdienst is opium voor het volk; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, Nederland, God en Oranje; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

—Jos van Veen, De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), Law in anarchism; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)

—Ton Geurtsen, De fabel van het linkse ongelijk, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.

—Arthur Lehning, Lenin en de revolutie. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

—Hans Ramaer, De dans om het nucleaire kalf; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)

—Arie Hazekamp, 75 jaar Pinksterlanddagen op het terrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha 1933-2008; (Appelscha 2008); 68 pag; 4,50 euro.

Beste lezers,

***Met dit aan onze mederedacteur Rudolf de Jong gewijde nummer sluiten we de 40ste jaargang af. In 2013 zal het blad wat betreft de politieke visie, de veelvuldige keuze voor historische thema's en de uitvoering niet of nauwelijks veranderen. Komend jaar verschijnt weer het *Jaarboek Anarchisme*, gecombineerd met *de AS* 181/182. Veel aandacht in dat dubbelnummer zal besteed worden aan de bende van Bonnot, beter bekend als de Autobandieten, die ruim een eeuw terug in de Parijse regio opschudding veroorzaakten. Gastredacteur is Dick Gevers. Vrijwel zeker zal de laatste uitgave van 2013 een nummer zijn dat teksten van en over Piet Kooijman (1891-1975) bevat. De samensteller ervan is Hans Ramaer. De alarmist Kooijman is vooral bekend geworden door zijn – ook door hem zelf in praktijk gebrachte – neem-en-eet theorie. Het eerder voor komend jaar geplande Chomskynummer wordt verschoven naar een later moment.**

***Elders in dit nummer (op pagina 77) presenteren we het (voorlopige) programma van *de AS*-jubileumbijeenkomst in het IISG in Amsterdam op vrijdagmiddag 15 februari 2013. We hopen dat de lezers er evenzoveel plezier aan beleven als in 1993 toen we op dezelfde lokatie ons 20-jarig jubileum vierden. Ieder die ons blad een goed hart toedraagt is welkom. Wij doen niet aan toegangsprijzen en ook voor de hapjes en drankjes behoeft niet betaald te worden. Begrijpelijk is dat voor dit feestje een royale greep uit onze reserves gedaan moet worden, zodat we iedereen met klem vragen om vandaag nog een (extra) financiële bijdrage (met de vermelding '40 jaar de AS') over te maken op rekening 4460315 ten name van *de AS* in Moerkapelle. Geef naar vermogen en neem naar behoefte, waren de wijze woorden van de anarchist Peter Kropotkin.**

***Ondanks stijgende verzendkosten kunnen we het abonnementsgeld voor het jaar 2013 verlagen tot 18,- euro (buitenland: 26,- euro). Zoals inmiddels bekend verzenden we geen dure acceptkaart voor de betaling, maar vragen we onze abonnees om per omgaande de kosten van het jaarabonnement (18,-euro), plus zo mogelijk een aanvullende donatie, van de eigen bankrekening over te maken op rekening 4460315 van de AS in Moerkapelle. We vertrouwen op uw solidariteit! Vermeldt op uw overschrijving: abo 2013 + donatie. Het bestellen van andere uitgaven van *de AS* kan helaas niet gecombineerd worden met de betaling van het abonnement; daarvoor moet u een aparte betaling doen. En uiteraard sturen we graag proefnummers aan belangstellenden!**

***Alle afleveringen van het tijdschrift en de overige (eigen) uitgaven van *de AS* kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van onderstaande aanbieding(en):**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nu toe verschenen nummers, origineel dan wel herdruk, plus het apart verschenen *Eerste Jaarboek Anarchisme* alsmede de onmisbare Bibliografie van de jaargangen 1 tot en met 26 van de AS voor 110,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 2: met uitzondering van het *Eerste Jaarboek Anarchisme* en de Bibliografie ontvangt u alle boeken en brochures die *de AS* inmiddels naast het tijdschrift heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven hierna) voor 50,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 3: alle uitgaven, zoals genoemd in aanbieding 2 plus het Eerste Jaarboek en de Bibliografie, ontvangt u voor 60,- euro (inclusief verzendkosten).
Bestellen via rekeningnummer 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle, met vermelding van de gewenste aanbieding(en). (IBAN NL57 INGB 0004 4603 15; BIC INGBNL2A)

Redactie en administratie *de AS*.